

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ROMANISTIKU
KATEDRA ZA FRANCUSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

LAURA PAPO BOHORETA ČUVAR SEFARDSKE TRADICIJE

Završni magistarski rad

Kandidat:

Esada Pilav

Mentor:

Prof.dr. Edina Spahić-Šagolj

Sarajevo, septembar 2023.

SAŽETAK:

U ovom radu prikazat ćemo djelo Laure Papo Bohorete, sefardske spisateljice koja je bila jedan od najznačajnijih predstavnika i čuvara sefardske tradicije na ovim prostorima. Uprkos tome, njena djela slabo su poznata jer su pisana na jevrejskošpanskom jeziku. Zato ćemo se potruditi da čitaocima približimo specifičnosti sefardske zajednice u BiH i Bohoretinog pisanja. Kao spisateljica, ona je imala dvije namjere: da sačuva kulturno naslijeđe svog naroda i da prosvijetli sefardsku zajednicu svojim naprednim idejama. Ženski likovi čine stub njenog književnog stvaralaštva. Ona portretira svakodnevnicu i položaj sefardskih žena u tadašnjem društvu, ističući da su obrazovanje i posao imperativi u životu savremene sefardske žene. Cilj ovog rada je da kroz analizu pozorišnog djela *Esterka* prikazemo kako je na primjeru jedne sefardske obitelji predstavljen proces emancipacije sefardskih žena, te ukažemo na folklorne elemente i socijalne poruke.

Ključne riječi: Laura Papo Bohoreta; sefardska spisateljica; jevrejskošpanski jezik; sefardska tradicija

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. SEFARDI U BIH.....	2
2.1. Razdoblje Osmanskog carstva.....	2
2.2. Austrougarska okupacija.....	2
2.3. Socioekonomska situacija kod Sefarda u periodu između ratova	3
2.4. Kulturne udruge Jevreja.....	4
2.5. Drugi svjetski rat	4
3. RAZVOJ JEVREJSKOŠPANSKOG JEZIKA I SEFARDSKE KNJIŽEVNOSTI	5
3.1. Razvoj jevrejskošpanskog jezika.....	5
3.1.1. Ladino i jevrejskošpanski.....	5
3.2. Sefardska književnost.....	6
3.2.1. Romanse.....	6
3.2.2. Kantike	7
3.2.3. Poslovice	7
3.2.4. Konseža	8
4. LAURA PAPO BOHORETA	8
4.1. Biografija	8
4.2. Cilj njenog pisanja	9
4.3. Bohoretino stvaralaštvo.....	10
4.4. Drame.....	11
4.5. Bohoretin feminizam	13
5. ESTERKA	14
5.1. Uvod.....	14
5.2. Analiza.....	15
6. ZAKLJUČAK	38
POPIS LITERATURE	39

1. UVOD

Laura Papo Bohoreta prva je i najznačajnija sefardska spisateljica u BiH, koja je najveći dio svog života provela u Sarajevu, u prvoj polovini 20. stoljeća. Ona nam je u velikoj mjeri približila sefardsku tradiciju, iako njena prvobitna namjera uopšte nije bila da postane pisac. Htjela je, prije svega, da bude prosvjetiteljica i čuvar svoje tradicije i jezika. Uprkos tome, ostavila je mnoštvo djela, različitih književnih žanrova iza sebe. Bez obzira na njen doprinos očuvanju kulture Sefarda, njena djela prilično su nepoznata, prevashodno zbog činjenice da je gotovo sva djela napisala na svom maternjem, jevrejskošpanskom jeziku. Izuzev Nezirovićevog prevoda *Sefardska žena u Bosni* (2005), njeno stvaralaštvo nije poznato široj čitalačkoj publici u BiH.

Krajem 19. stoljeća postojala je opasnost od nestajanja jevrejskošpanskog jezika i tradicionalnih oblika književnosti čiji su najznačajniji čuvari bile upravo sefardske žene. To je bio jedan od razloga zbog kojeg su žene glavni likovi u njenim djelima i zbog kojih se odlučila za pisanje na svom maternjem jeziku.

Ona se smatra začetnicom ideje feminizma u Bosni, jer se kroz svoja djela i javne nastupe naročito zalagala za ženska prava i emancipaciju. Na svom ličnom primjeru i primjeru junakinja u svojim djelima, borila se protiv stereotipa o pasivnoj i patrijarhalnoj sefardskoj ženi koja je vezana isključivo za kuću i porodicu.

Kako bismo bolje razumjeli okolnosti koje su uticale na život i djelo Laure Papo Bohorete, u kratkim crtama reći ćemo nešto o historiji Sefarda u Bosni i Hercegovini, o njihovom dolasku na ove prostore i promjenama u načinu života, u periodu od Osmanskog carstva pa sve do Drugog svjetskog rata. Pored toga, govorit ćemo i o razvoju jevrejskošpanskog jezika i o razlici između ladina i jevrejskošpanskog jezika, budući da se oni često pogrešno koriste kao sinonimi. U poglavlju ‘Sefardska književnost’ govorit ćemo o razvoju sefardske književnosti i osvrnuti se na vrste tradicionalne sefardske književnosti, gdje ćemo posebno izdvojiti romanse koje je ova spisateljica vrijedno sakupljala dugi niz godina.

Za razumijevanje dramskog djela *Esterka* kojeg ćemo analizirati, posebno je značajno Bohoretino djelo *La mušer sefardi de Bosna* (Sefardska žena u Bosni). Prof. dr. Nezirović ga definiše kao etnološku raspravu, koja sadrži dosta podataka o sefardskom folkloru i običajima u Bosni početkom 20. stoljeća, a na prvom mjestu opisuje položaj i ulogu tadašnje žene (Nezirović 2005: 29).

Cilj ovog rada je da kroz analizu pozorišnog djela *Esterka* ukažemo na razlike između tradicionalnog i savremenog načina života i razmišljanja sefardskih žena, te ukažemo na folklorne elemente i socijalne poruke.

2. SEFARDI U BIH

2.1. Razdoblje Osmanskog carstva

Kada su progani iz Španije, sa Pirinejskog polutoka 1492. godine, jedan dio Jevreja je svoje utočište pronašao na području tadašnjeg Osmanskog carstva (Podgora 1998: 110). Određen broj Sefarda nastanio se i u Sarajevu, odnosno u Bosni i Hercegovini, koja je tada bila pod upravom Osmanskog carstva. 1566. godina smatra se godinom početka stalnog nastanjivanja Jevreja u Sarajevu (Nezirović 1992: 33).

Jevreji prognani iz Španije zovu se Sefardima. Riječ *S'farad* na hebrejskom znači *Zapadna zemlja* (Nezirović 1992: 11). Oni su donijeli sa sobom svoju kulturu i svoj identitet. Siromašniji Jevreji stanovali su u Sijavuš-pašinoj dairi ili tzv. Velikoj avliji, dok su oni bogatiji bili rasprostranjeni po cijelom Sarajevu (Nezirović 1992: 39). Iako je bilo i onih koji su se nastanili i u drugim gradovima BiH, većina ih je bila u Sarajevu (Večerina-Tomaić 2017: 9).

Imali su dobre odnose sa svojim susjedima. Uglavnom su bili trgovci i zanatlije. U vrijeme Osmanskog carstva, škole su bile isključivo vjerskog karaktera i samo su ih dječaci pohađali. Izučavali su hebrejski, vjeronauku i matematiku. S druge strane, žene su uglavnom bile nepismene i komunicirale su većinom sa svojim susjedima na jevrejskošpanskom. Bile su posvećene domaćice, obavljanje kućanskih poslova bila je njihova glavna obaveza (Večerina-Tomaić 2017: 469).

2.2. Austrougarska okupacija

Austrougarska okupacija BiH 1878. godine dovela je do bitnih promjena u kulturnom, ekonomskom i obrazovnom pogledu za Sefarde, koji su iz jedne prilično zatvorene zajednice počeli da se otvaraju prema zapadnim kulturama (Kovačević 2014: 64). Otvorile su se državne škole sa jednakim pristupom za djevojčice i dječake. Zvanični jezik u školama bio je srpskohrvatski. Osim toga, mnogi su išli na studije na univerzitete u Zagrebu, Beču, Beogradu (Večerina-Tomaić 2017: 467). Međutim, uvođenje nastave na srpskohrvatskom imalo je za posljedicu da Sefardi počnu više da cijene taj jezik na kojem su se obrazovali i da se počnu udaljavati od svoje tradicije i jezika svojih predaka, koje su čuvali više od 400 godina (Večerina-Tomaić 2017: 470 -471).

Došlo je i do porasta kapitalizma. Otvorile su se nove poslovne prilike zbog kojih su mnogi Sefardi morali poboljšati znanje srpskohrvatskog, kojeg su poznavali više na pasivnom nivou. Pored bavljenja trgovinom i zanatstvom, Sefardi su počeli da doprinose i razvoju industrije u BiH. Njihove radionice su postepeno prerasle i u fabrike.

Ove promjene su naročito pogodile stil života sefardske žene koji se drastično promijenio. Sve do tog trenutka, žene su jedva izlazile iz kruga porodice, a tada su počele da se kreću po javnim mjestima, da idu u šetnje, da posjećuju restorane, da idu na zabave, u kino i pozorište (Kovačević 2014: 62-66). Čak počinju i da se bave zanimanjima vezanim za javnost kao npr. glumice, pjevačice, balerine (Kovačević 2014: 236). Novi stil života je doveo do propadanja patrijarhalne porodice (Kovačević 2014: 66).

2.3. Socioekonomska situacija kod Sefarda u periodu između ratova

Po završetku Prvog svjetskog rata 1918. godine, BiH prestaje biti dio austrougarske imperije i ulazi u sastav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ekonomska kriza je pogodila i stanovništvo u BiH, naročito je to bio slučaj sa sefardskom zajednicom. Prema podacima iz 1933. godine, čak 398 porodica se nalazilo u stanju krajnjeg siromaštva. Mnogi među njima nisu imali nikakvih prihoda i bila im je neophodna pomoć jevrejske zajednice u Sarajevu. Što se tiče sefardske populacije, čak 40% osiguranih radnika su bile žene. Dakle, vidljiv je porast proletarijaza sefardskih žena, zatim naglo pogoršanje niže i srednje klase, što je dovelo do smanjenja nataliteta u Sarajevu (Kovačević 2014: 73-74). Zbog ekonomske krize, bilo je neophodno da i žene rade da bi mogle preživjeti i da bi se izborile za svoju porodicu s obzirom da su mnogi muškarci odlazili u vojsku (Kovačević 2014: 220).

Usljedile su ipak i neke pozitivne promjene u sefardskoj zajednici. Došlo je do napretka i razvoja sefardske kulture zahvaljujući osnivanju kulturnih društava, kao i razvoju štampe i novinarstva. Najpoznatija sefardska kulturna društva bila su Benevolencija, Matatja, La Lira, La Glorija, među kojima je Benevolencija bila naročito značajna (Kovačević 2014: 74). U tom periodu počinje da se razvija nova sefardska literatura (poezija, proza, drama). Zatim, sefardski intelektualci sebi postavljaju za cilj skupljanje tradicionalne sefardske usmene književnosti kako bi je sačuvali kao značajno historijsko i naučno blago, kao i upotrebu tog jezika u svojim djelima kao jedan od načina obnove tog jezika (Kovačević 2014: 92). Veze između Španije i Sefarda su se učvrstile što je dovelo do saradnje na ekonomskom, kulturnom i političkom planu, naročito kulturnom (Kovačević 2014: 71). U međuratnom periodu raste broj Sefarda koji pored svog maternjeg jezika jevrejskošpanskog govore i srpskohrvatski u svom svakodnevnom okruženju (Kovačević 2014: 75).

2.4. Kulturne udruge Jevreja

Najpoznatije jevrejsko kulturno društvo u Sarajevu je bila Benevolencija koja je osnovana 1892. godine. Ono postoji i danas. Njegov primarni zadatak bio je pomaganje siromašnim Jevrejima. Osim toga, Benevolencija je omogućavala i izdavanje knjiga i stipendija mladima koji su željeli studirati u inostranstvu, borila se za očuvanje tradicije i organizovala različite kurseve. Čak je i sama Bohoreta učestvovala u aktivnostima Benevolencije (Kotarski 2017: 9).

Matatja je drugo značajno sefardsko kulturno društvo koje je osnovano 1923. godine kao omladinsko udruženje sefardskih radnika. Matatja je preko svojih aktivnosti propagirala progresivne i socijalističke ideje u periodu između dva rata (Kovačević 2014: 83). U okviru Matatje su radile ukupno tri sekcije: kulturna, muzička i pozorišna, koja je bila najaktivnija zahvaljujući saradnji sa Laurom Papom Bohoretom (Koch 2020: 25). Ova amaterska pozorišna sekcija je izvodila mnoga Bohoretina dramska djela, kao što su: *Esterka* (1930), *Avia de ser* (1931), *Ožos mios* (1931), *Shuegra ni de baro buena* (1933) (Kovačević 2014: 83).

2.5. Drugi svjetski rat

Početkom aprila 1941. godine, Bosna i Hercegovina bila je pripojena Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Kao što je to bio slučaj u Evropi, Drugi svjetski rat je i u Bosni donio progone Jevreja. Mnogi od njih završili su u koncentracionim logorima, gdje su bili mučeni i na kraju ubijeni u gasnim komorama. Na tako tragičan način, broj Sefarda u Bosni drastično se smanjio (Kotarski 2017: 9). Prema procjenama, 12.000 Jevreja ubijeno je u Drugom svjetskom ratu od njih 14.000 koliko ih je bilo na početku rata. Od 3.983 Sefarda iz Bosne, samo 546 njih je preživjelo. Njihovi domovi, kulturne, vjerske i umjetničke građevine, skoro sve bilo je uništeno nakon skoro četiri stoljeća koliko su bili prisutni u Bosni i Hercegovini (Kovačević 2014: 76).

3. RAZVOJ JEVREJSKOŠPANSKOG JEZIKA I SEFARDSKE KNJIŽEVNOSTI

3.1. Razvoj jevrejskošpanskog jezika

Baza jevrejskošpanskog jezika je pretklasični španski jezik iz vremena kad su Sefardi napustili Pirinejski poluotok. Što se tiče gramatičke strukture, taj jezik ostao je nepromijenjen jer su Sefardi izgubili vezu sa matičnom zemljom Španijom. Pretklasični španski u početku je bio čist i bez primjesa stranih riječi, ali vremenom su počeli koristiti posuđenice za koje nisu imali ekvivalente u svom vlastitom jeziku. Prve posuđenice bile su turskog porijekla, kao i poneka grčka riječ, zatim italijanske riječi, germanske i srpskohrvatske. Zanimljivo je da su koristili i turske posuđenice koje se nikad nisu odomaćile među ostalim stanovnicima Bosne, pa čak i neke riječi koje se u današnjem turskom posmatraju više kao arhaizmi (Nezirović 1992: 74-75).

Nezirović (1992: 84) navodi podatak da su srpskohrvatski leksemi preplavili jevrejskošpanski i postali njegov sastavni dio u periodu između dva svjetska rata:

„Jevrejskošpanjolski posuđuje iz srpskohrvatskog glagole i imenice i dodajući im španjolske sufikse pravi od njih lekseme koji imaju pravu jezičku španjolsku fizionomiju.”

Kada se čitaju pojedini tekstovi na jevrejskošpanskom, stiče se utisak da pisac razmišlja na srpskohrvatskom a potom svoje misli prevodi na jevrejskošpanski. Poznavajući oba jezika je lako uočiti srpskohrvatske kalkove (Nezirović 1992: 90).

3.1.1. Ladino i jevrejskošpanski

Iako se čitanjem literature o Sefardima stiče utisak da su ladino i jevrejskošpanski jezik zapravo sinonimi, postoji jasna razlika između njih. Ladino je pojam kojim se označava jezik doslovnih prevoda biblijskih tekstova sa hebrejskog na španski. Dakle, hebrejska sintaksa se doslovno preuzimala u toku prevođenja, dok se gramatika španskog jezika u potpunosti zanemarivala. Ladino se koristio isključivo za religijske svrhe (Nezirović 1992: 119). Terminom ladino označavalo se još i hebrejsko, tj. raši pismo (Podgora 1998: 111).

S druge strane, jevrejskošpanski označava narodni govorni jezik i književnost Sefarda (Nezirović 1992: 123). Bosanski Sefardi koristili su termin *španjol* ili *đudio/đidio* da bi označili svoj govorni, živi jezik (Nezirović 1992: 113).

3.2. Sefardska književnost

Sve do 19. vijeka, jedina pisana književnost koju su Sefardi poznavali bila je isključivo religijskog karaktera, u obliku prevoda, adaptacija, komentara i interpretacija svetih jevrejskih spisa i tekstova (Kovačević 2014: 93). Pored pisane, razvijala se i narodna književnost, tj. proza i lirika. Najveća zasluga u očuvanju sefardske narodne pripovjedačke tradicije pripada starim ženama. Iako nepismene, one su iz generacije u generaciju usmenim putem prenosile folklor i stare sefardske vrijednosti (Nezirović 1992: 199). Proznu narodnu sefardsku književnost čine priče i bajke - konsežas, kao i poslovice. U lirskom stvaralaštvu izdvajaju se kantike i romanse (Podgora 1998: 111). Ove priče su pričane u zatvorenom obiteljskom krugu i one su nešto što je bilo svojstveno svakoj sefardskoj porodici (Nezirović 1992: 194).

Književnost svjetovnog karaktera, tzv. nova sefardska književnost javlja se na prelazu iz 19. u 20. vijek. Naime, društvenohistorijske promjene dovele su do toga da sefardska zajednica postane pristupačnija prema vanjskim uticajima. Veliku ulogu u razvoju sefardske književnosti odigrali su razvoj školstva i obrazovanja, jevrejskih društava, kao i izdavačkih djelatnosti (Podgora 1998: 110-111). Tada Sefardi počinju pisati na jeziku naroda u čijoj sredini žive. Novonastala sefardska književnost podrazumijeva poeziju, prozu i dramu. Sefardi su se tada najviše isticali u pozorišnoj djelatnosti. Što se tiče proze, uglavnom su to bile kratke priče i anegdote, dok roman tada nije postojao. Sa uvođenjem modernog obrazovanja, Sefardi počinju čitati i djela poznatih evropskih pisaca (Kovačević 2014: 93). Što se tiče romansi, njih su uglavnom nastavile i dalje pjevati starije žene (Kovačević 2014: 167).

3.2.1. Romanse

Nezirović romanse definira kao epsko-lirske pjesme koje opisuju razne događaje i situacije iz srednjovjekovne španske historije, koje se uglavnom sretno završavaju (1992: 259). On tvrdi da jevrejskošpanske romanse predstavljaju najvrjedniji dio sefardske književne bosanske baštine. Istraživači koji su se bavili književnim radovima vezanim za ovu tematiku, često su se pozivali upravo na romanse nastale u Bosni (1992: 256).

Bosanska sefardska romana uglavnom proizilazi iz pučke kastiljanske usmene tradicije, stih je šesnaesterac koji se dijeli na dva podstiha od osam slogova (Nezirović 1992: 260). Romanse su bile sastavni dio važnih događaja u životu jedne sefardske porodice, pjevale su se u raznim prilikama, npr. na vjenčanjima, na večerama kod komšija, itd. Sefardi su romanse donijeli sa sobom iz Španije i nastavili da ih čuvaju. Ulice su odjekivale melodijama i ritmovima romansi (Kovačević 2014: 210). Žene su bile najbolji čuvari tradicije i narodnih pjesama. Pjevanjem romansi, sefardske žene su se obrazovale na dopadljiv način. Treba napomenuti da one u sebi ipak nemaju ništa jevrejsko ili sefardsko, uglavnom su arapskog porijekla, ali prilagođene Jevrejima (prev. Nezirović 2005: 169). Bohoreta ističe da su bake stalno objašnjavale romanse i na osnovu njih gradile cijelu jednu filozofiju, a da čak nisu bile ni svjesne njihovih jezičkih vrijednosti (prev. Nezirović 2005: 171-173).

Bohoreta je posebno cijnila romanse i vrijedno ih skupljala u mladosti slušajući sefardske žene. Ona napominje da je zadatak sefardske omladine da ne zaboravi ono što su njihove bake skupljale s toliko ljubavi i razumijevanja (prev. Nezirović 2005: 174-175). Mnoge romanse uključila je u svoja djela, time je htjela da dočara ponašanje sefardske žene u određenim situacijama ili da jednostavno razonodi publiku (Nezirović 1992: 293). Bohoreta 1911. godine upoznaje španjolskog istraživača romansi i muzikologa Manuela Manrique de Laru kojem i sama pripovijeda sarajevske sefardske romanse (Nezirović 1992: 289).

Ona prenosi njegovo mišljenje:

„S razlogom je govorio gospodin Manuel Manrique de Lara, sa kojim sam imala čast saradivati na njegovom sefardskom romanseru, da su te romanse tako stare i kod nas tako dobro sačuvane da mu sličje na buket jorgovana i ružica u nekom polju korova. Koliko može začuditi jedna pjesma koja je u zemlji majci Španjolskoj već nestala.”¹

Nezirović (1992: 290-291) pominje da je Bohoreta 1917. godine zabilježila deset romansi slušajući četiri žene: Flora Abinun, gospođa Eskenazy, Esthera Levi i Gioia Theodoros Levi. Ove pjesme se i danas čuvaju u Arhivu grada Sarajeva. Nezirović je izdao romansero Laure Papo Bohorete, koji pored deset nabrojanih romansi sadrži i šest novih koje je Gordana Kuić, Bohoretina nećaka, poklonila Arhivu grada Sarajeva u dvije male, rukom ispisane bilježnice. Čampara je dodao tih šest romansi i predao ih Historijskom arhivu grada Sarajeva. Sve Laurine romanse objavljene su 1986. godine u časopisu *Linguistica* (Ljubljana), XXVI, str. 115-130 pod naslovom *El Cancionero de los romances judeo-españoles de Sarajevo de Laura Papo-Bohoreta* (Sarajevski kanconijer jevrejsko-španjolskih romanci Laure Papo-Bohorete).

3.2.2. Kantike

Kantika je kratka jevrejskošpanska lirska pjesma, najčešće ljubavnog sadržaja (Nezirović 1992: 430). Kovačević (2014: 169) navodi da postoje i satirične i humoristične kantike, koje su se pjevale na značajnim životnim događajima kao npr. rođenje, vjenčanje, itd.

3.2.3. Poslovice

Poslovica se može definirati na sljedeći način:

“Poslovica na sugestivan način sažima neka bitna iskustva i često se doživljava kao apsolutna istina koja, prenoseći se kroz vijekove, čini da ljudi u nju, bez posebnog preispitivanja, počinju vjerovati.

¹ Papo Bohoreta, Laura. *La mušer sefardi de Bosna*. Preveo Muhamed Nezirović. Sarajevo: Connectum, 2005: 173.

Upravo u ovim jezičkim jedinicama pronaći ćemo različite stereotipe specifične za određeno društvo i njegovu kulturu.”²

Sefardi u Bosni sa sobom su donijeli i sačuvali mnoge poslovice. Majke su često koristile poslovice kao jedan od načina da poduče svoju djecu i da im daju korisne savjete (Kovačević 2014: 173). Poslovice su korištene u gotovo svim važnim prilikama. Bohoreta je spontano koristila mnoge poslovice u svojim djelima (Spahić 2020: 152).

3.2.4. Konseža

Pojmovi konseža i kuento se upotrebljavaju za sefardsku usmenu narodnu priču (Nezirović 1992: 195). Prema definiciji koju Kovačević navodi (2014: 176 prema Molho 1960: 118), konseža je jedna vrsta priče čiji je jedini cilj da zabavi i razveseli, bez moralne pouke i dubokog značenja.

4. LAURA PAPO BOHORETA

4.1. Biografija

Laura Papo Bohoreta rođena je u Sarajevu kao najstarije dijete u mnogobrojnoj porodici oca Jude Leóna i majke Estere Levi. Po rođenju je dobila ime Luna (Nezirović 1992: 289). Postoje različiti podaci o njenom datumu rođenja. Nezirović (1992) navodi 15.03.1891., dok se u domovnici Jevrejske općine u Sarajevu 28.03.1891. navodi kao njen datum rođenja (Spahić 2017: 8), a sama Laura u drami *Las Kriaturas del capitan Grant* (Djeca kapetana Granta) navela je 26.03. kao datum svog rođendana (Večerina-Tomaić 2014: 45).

Prvorodena djeca među Sefardima su u to vrijeme dobijali nadimke: Bohor - za dječake, Bohoreta - za djevojčice. Iz toga proizilazi njen književni pseudonim - Bohoreta (Kovačević 2014: 103). Njena porodica je bila mnogobrojna, brojala je pet sestara: Luna, Nina, Klara, Blanki i Rivka i dva brata: Isak y Elias (Večerina-Tomaić 2017: 12). Njen otac je bio siromašni trgovac a majka domaćica. Bosna je u tom periodu bila zahvaćena velikom ekonomskom krizom zbog čega se njena cijela porodica 1900. godine preselila u Istanbul u nadi za boljim životom. Tamo su Luni dali drugo, nezvanično ali modernije ime - Laura. Ona je pohađala međunarodnu francusku školu *L'alliance Israelite Universelle* u Istanbulu gdje je izučavala jezike. Pored jevrejskošpanskog i srpskohrvatskog, govorila je i francuski, njemački, italijanski i turski kojeg je morala naučiti kako

² Spahić, Edina. *Sefardska poslovice u Sefardskoj ženi u Bosni Laure Papo Bohorete*. DHS 1(10), 2020: 151.

bi komunicirala sa susjedima (Spahić 2017: 8). Laura je tako još od djetinjstva cijnila znanje stranih jezika i nastavila ih je usavršavati (Večerina-Tomaić 2014: 46). Željna znanja, često je čitala engleske i francuske pisce, a i sama je pokazala tendenciju za pisanjem (Kovačević 2014: 103).

Budući da ni u Istanbulu njen otac nije doživio uspjeh u poslu koji je očekivao, 1908. godine porodica se vraća u Sarajevo, podjednako siromašna kao i prije (Spahić 2017: 8). Laurin otac nije imao smisla za trgovanje, ali njena sestra Nina jeste. Ona otvara vlastiti dućan šešira *Chapeaux Chic Parisienne* 1911. godine i uspješno ga vodi (Večerina-Tomaić 2017: 14).

Bohoreta se udaje za Daniela Papu 1912. godine i u braku s njim imala je dva sina, Judu (Leona) i Bar-Kohbu (Spahić 2017: 9). Njen muž je kao vojnik bio ranjen, te je obolio od mentalne bolesti tako da je Laura prilično rano morala da se sama brine o svojim sinovima. Boraveći šest mjeseci u Parizu, tamo je završila kurs „Cours de vacances“ poslije kojeg joj Francuska alijansa dodjeljuje diplomu, nakon čega je imala službenu dozvolu za podučavanje francuskog jezika i književnosti izvan Francuske (Večerina-Tomaić 2017: 18-19).

Ona je tokom Prvog svjetskog rata davala instrukcije iz francuskog kako bi izdržavala svoje sinove. S druge strane, ostatak porodice preživljavao je isključivo zahvaljujući Nininom dućanu šešira, koja je nastavila s poslovanjem uprkos ratu (Kovačević 2014: 109).

Početak Drugog svjetskog rata donio je tužan kraj kako za Lauru tako i za njenu porodicu. Njeni sinovi su odvedeni i ubijeni na putu do logora Jasenovac. Iako Lauri nikada nisu otvoreno rekli za to, mogla je pretpostaviti. Od tuge za njima razboljela se i umrla. Svoje zadnje dane provela je u sarajevskoj bolnici, gdje su je skrivale katoličke časne sestre pod lažnim imenom. Smatra se da je pokopana na Jevrejskom groblju, bez ikakvih obreda i nadgrobne ploče. Nezirović (1992: 289) kao njen datum smrti navodi 12.06.1942., iako nije pronađen dokumenat koji to zvanično tvrdi. Tragično i skoro bez ikakvih tragova, završen je život žene koja je za sobom ostavila sefardsko blago, koje je od neprocjenjive važnosti (Spahić 2017: 9). Osim osam godina koje je provela u Istanbulu (1900-1908) i šest mjeseci u Parizu, Bohoreta je cijeli život živjela u svom rodnom Sarajevu (Večerina-Tomaić 2017: 12).

4.2. Cilj njenog pisanja

Bohoretin prvobitni cilj nije bio da postane spisateljica, nije imala ambicije za tim jer su njene namjere bile altruističke (Spahić 2017: 10). Kako je i sama naglasila, njen cilj bio je da radi na prosvjećivanju svoje braće i sestara, bez daljih ambicija (Nezirović 1992: 555). Na primjeru svojih junaka ostavila je putokaz Sefardima kako da žive (Sarajlić-Slavnić 2019: 8).

Budući da je imala solidno obrazovanje i da je bila svjesna činjenice da je u sefardskom društvu još uvijek bilo mnogo neznanja, predrasuda i nazadnih ideja, Bohoreta je htjela iskoristiti svoja znanja da educira ljude u svojoj zajednici. U početku putem svojih konferencija, a kasnije i putem

svojih dramskih djela, Bohoreta je prenosila svoje napredne i humanističke ideje kako bi se Sefardi modernizovali i prilagodili novom vremenu (Kovačević 2014: 110; Koch 2020: 25).

4.3. Bohoretino stvaralaštvo

Bohoreta je bila spisateljica, intelektualka, društveni aktivista, prosvjetiteljica, čuvar sefardske baštine, velika patriotkinja, član glumačke sekcije ‘‘Matatja’’ i jedna od prvih feministkinja u BiH (Koch 2020: 20; Kamhi 2017: 8). Obrazovne aktivnosti i kulturno djelovanje Laure Papo Bohorete bili su veoma zapaženi među Sefardima u periodu između dva rata, kada je zapravo i bila najangažovanija. Ona je tada stekla veliku popularnost i ugled, naročito kada je počela pisati složenije pozorišne komade koji su privukli veliku pažnju javnosti (Kovačević 2014: 115).

Bohoretin književni opus dosta je raznovrstan. Najvažniji dio svakako su drame, a pored toga pisala je i pripovijetke, eseje, novele, rasprave, sakupljala stare španske romanse, pisala i prevodila poeziju (Čampara 1967: 136-137; Večerina-Tomaić 2014: 54). Prva drama *Elvira* (1908) napisana je na francuskom. Izuzev tog djela i nekoliko članaka na njemačkom, sva ostala djela napisala je na jevrejskošpanskom (Večerina-Tomaić 2017: 470).

Zahvaljujući projektu pod nazivom *Digitalizacija i publikovanje ličnog fonda Laure Papo Bohorete*, njeni tekstovi i rukopisi zauvijek su sačuvani od zaborava. Objavljeni su u tri toma u elektronskoj verziji, kao i u štampanoj, u periodu od 2015. do 2017. godine (Koch 2020: 29).

Ovadija (2011: 27) Bohoretina djela smatra dragocjenim izvorom za proučavanje folkloru, običaja, psihologije, jezika i vremena u kojem su živjeli Sefardi. On tvrdi da književna vrijednost Laure Papo Bohorete ne treba biti mjerena prema današnjim mjerilima u književnosti, nego je treba posmatrati kao pojavu prve sefardske žene, koja je bila obrazovana i koja se izdigla iznad vremena i sredine u kojoj je živjela. Koch (2020: 19) piše da njena djela imaju više historijsko i kulturološko značenje nego umjetničku vrijednost.

S jedne strane, njena književna djela ispunjena su romantikom i sladunjavim folklorom, a s druge strane sadrže određenu dozu ironije, realizma i sarkazma. Bohoreta tretira socijalne probleme tadašnjeg društva, karikira neke od mana malograđanskog društva kao što su: taština, netrpeljivost, zavist, itd. Kritikuje sklapanje brakova samo radi materijalne koristi i buni se protiv isticanja vrijednosti trgovaca, snobova i doktorskih titula. Ona apeluje na mlade da izučavaju zanate, da pohađaju srednje i stručne škole (Ovadija 2011: 26-27).

Sarajlić-Slavnić (2019: 6) navodi razloge zbog kojih su Bohoretina djela značajna:

„Bohoretina djela su važna jer su bila napisana u svrhe prosvjećivanja, upoznavanja i čuvanja narodne tradicije i jezika sefardskih Jevreja, te jer propagiraju marljivost, trezvenost, prava žena i socijalnu pravdu za sve ljude i prije svega ponos i samosvijest sefardskih Jevreja.”

4.4. Drame

Kada je riječ o njenim dramama, Bohoretu nisu zanimali dramska forma, ni formalna pozorišna pravila koja je sigurno poznavala. Benjamin Pinto (Nezirović 1992: 555-556 prema Pinto 1935: 2) jednom prilikom naglasio je svoje mišljenje o tome i stao u njenu odbranu:

„Forma čuvanja ovdje nije važna, i sama činjenica da se Laura Papo sa mnogo ljubavi dala na taj posao makar i u neuspjeloj formi, ima da se cijeni.”

Iako su njeni teatralni postupci narativne prirode, odnosno njena namjera se poklapa sa namjerom naratora, Bohoreta ipak koristi dramsku formu da prenese svoja razmišljanja jer je smatra funkcionalnijom (Prenz-Kopušar 2014: 158). Ono što je zajedničko svim njenim dramama je da imaju sretan kraj i da prikazuju kontrast tradicionalnog i modernog, s tim da moderno preovladava (Večerina-Tomaić 2017: 65). Bohoretino cjelokupno stvaralaštvo, a naročito dramsko inspirisano je njenim iskustvom sa ženama sefardske zajednice. Shodno tome, ženski likovi predstavljaju stub njenog dramskog stvaralaštva (Prenz-Kopušar 2015: 13).

Što se tiče tematske podjele, najviše je pisala društveno-običajne drame, scene iz života sefardske zajednice, dok se po formalno-strukturnoj podjeli najviše izdvajaju jednočinke ili drame u tri čina (Koch 2020: 26).

Njena pozorišna djela koja su u nastala u vrijeme ekonomske krize, kada je došlo do masovnih otpuštanja s posla, propadanja firmi i velike nezaposlenosti najbolje prikazuju teške posljedice s kojima se tadašnje društvo moralo nositi. Neka od tih djela su *Esterka* (1930), *Shuegra ni de baro buena* (1933), *Renado, mi nuera grande* (1932) (Ovadija 2011: 27). To su bile uobičajene i aktuelne teme, a u njenim djelima konkretno je prikazan uticaj krize na sarajevsku sefardsku zajednicu (Prenz-Kopušar 2016: 4).

Njena publika bili su ljudi srednjeg i siromašnog staleža, sitni trgovci i zanatlije. Stanovništvo je bilo pod teretom neizvjesnosti sutrašnjice. Čak je i radničko društvo Matatja bilo sastavljeno od siromašnijeg dijela stanovništva. Bohoreta je njima upućivala svoje humanističke poruke, bodrila ih i zasmijavala. Ona se trudila da svoje ideje prenese kroz dijaloge likova koji su većinom bili porodični ljudi, mali obični Sefardi kako bi se približila većem dijelu publike (Ovadija 2011: 26; Večerina-Tomaić 2014: 39).

Što se tiče njenog dramskog stvaralaštva, mnogi autori su u njemu vidjeli jedino folklorni materijal i to su smatrali najvažnijim dijelom njenog rada (Prenz-Kopušar i Spahić 2022: 114 prema Vidaković 1990: 107). Međutim, Nezirović smatra da se ono ne može svesti isključivo na folklorni materijal i da posjeduje mnogo univerzalnije poruke. Svoj stav o tome on opisuje na sljedeći način:

„Bohoreta zaista opisuje bosanske sefardske tipove i bosanske prilike, ima u njenim djelima i neke naglašene osjećajnosti koja bi se uvjetno mogla nazvati bosanskom, jer ona nosi neke tragove iz orijentalne epohe, ali su njene poruke mnogo šire i univerzalnije.“³

Autorica Večerina-Tomaić (2017: 472) navodi razloge zbog kojih se Laura odlučila za pisanje pozorišnih djela umjesto knjiga:

1. izravno komuniciranje sa publikom bolje prenosi poruku
2. budući da su žene bile nepismene, njene knjige njima ne bi značile ništa, dok u pozorištu mogu da čuju poruku
3. nastava u školama se držala na srpskohrvatskom, koji je zamijenio njihov maternji jezik što je značilo da se jevrejskošpanski sve manje upotrebljavao
4. teme u njenim predstavama poklapaju se sa životima običnih ljudi tako da se publika može poistovijetiti sa likovima i situacijama. Rječnik kojim se likovi služe vrlo je jednostavan kako bi podsjetio publiku na gotovo zaboravljene riječi i izraze koji su se ranije učestalo koristili u okviru sefardske porodice.

Budući da je bila duboko zabrinuta za opstanak sefardske kulture i tradicije, Bohoreta je osmislila kreativne načine na koje je nastojala sačuvati jevrejskošpanski jezik od zaborava (Večerina-Tomaić 2017: 472):

1. pojednostavljivanje govora kako bi ga publika razumjela
2. pisanje kratkih i jednostavnih rečenica
3. ubacivanje mnogih poslovice s ciljem oživljavanja i očuvanja sefardske tradicije
4. plesanje i pjevanje na sceni.

³ Nezirović, Muhamed. *Jevrejsko-španjolska književnost*. Sarajevo: Svjetlost, 1992: 548.

4.5. Bohoretin feminizam

Njen rad i djelovanje mogu se smatrati početkom feminizma među Sefardima, posebno zbog njene borbe za jednaka prava žena u sferi obrazovanja (Večerina-Tomaić 2017: 477). Bohoreta se u velikoj mjeri zalagala za emancipaciju sefardskih žena, podstičući ih da idu u školu (Kovačević 2014: 110). Kroz svoje javne nastupe i književna djela, pokušavala je da zainteresuje djevojke da se obrazuju i da nauče neki zanat, u skladu sa svojim željama. Također je smatrala važnim da žene rade i da se izdržavaju u slučaju da se ne udaju, jer je postojalo dosta takvih slučajeva. Smatrala je da je bitno da žene imaju makar najosnovniji nivo obrazovanja, jer bi im to kasnije donijelo finansijsku nezavisnost i ne bi se našle na ulici (Kovačević 2014: 216). Ulaganjem u obrazovanje, žene bi se brinule za svoju budućnost, imale bi određenu sigurnost i ne bi zavisile ni od koga (Kovačević 2014: 144). U periodu u kojem je i Bohoreta živjela, mnoge žene bile su finansijski zavisne od muževa ili drugih muških figura u svom životu. U slučaju udovištva npr. one bi ostale bez novca ili bi morale raditi najgore plaćene poslove. Bohoreta je htjela promijeniti ovu situaciju i zato je kroz svoja djela pokušavala da animira žene da idu u školu (Večerina-Tomaić 2017: 11).

Spisateljica Večerina-Tomaić (2017: 11) Bohoretin feminizam posmatra na sljedeći način:

"Njen feminizam se zasniva na tome da pokaže da jedna žena može biti dobra majka, domaćica i supruga ali da istovremeno može ići u školu i usavršavati se profesionalno."

Ona je htjela da kod žena probudi svijest o njihovoj snazi i mogućnosti njihovog napredovanja ako preuzmu kontrolu nad svojim životom. Potiče žene da više čitaju, pišu, da se zanimaju za umjetnost i da na taj način dodatno razvijaju svoju ličnost (Večerina-Tomaić 2013).

O Sefardkinjama je tada važio stereotip da su one pasivne i patrijarhalne domaćice, odnosno da su vezane isključivo za kuću i porodicu. Bohoreta se bori protiv tog stereotipa predstavljajući drugačiju i savremeniju sliku žena u svojim dramama. Njene junakinje su aktivne i obrazovane žene. Bohoreta posebno ističe njihov intelektualni i ekonomski imperativ (Koch 2020: 27).

Njen feminizam nije bio revolucionaran u toj mjeri da promovise potpunu jednakost između muškaraca i žena kao što je to slučaj u današnjem društvu, već joj je primarni cilj bio pokazati da žene imaju moć da promijene tradicionalne, zastarjele vrijednosti u nove prvenstveno obrazovanjem i kroz posao (Večerina-Tomaić 2017: 65).

5. ESTERKA

5.1. Uvod

Bohoretino najvažnije dramsko djelo *Esterka, Ritrato social de nuestros dias en tres actos* (Esterka, društvena slika iz našeg doba u tri čina), napisano je krajem 1929. i početkom 1930. godine (Nezirović 1992: 550). Dio naslova društveni portreti naših dana upućuje na to da se radnja odvija u savremeno doba i da se radi o drami društvenog karaktera (Prenz-Kopušar 2016: 4). Prema Kovačević (2014: 135), glumačka sekcija Matatja je izvela *Esterku* 08.10.1930. i 04.01.1931. u Sarajevu i 15.03.1931. u Beogradu. Ovo pozorišno djelo trajalo je skoro 5 sati (Nezirović 1992: 555). Cecilia Prenz-Kopušar uredila je i objavila *Esterku* 2012. godine, također ga je prevela i na španski. To je za sada jedino Bohoretino pozorišno djelo koje je uređeno i objavljeno (Kovačević 2014: 137).

U predgovoru Bohoreta napominje da je djelo posvećeno njenoj majci Ester, koja joj je bila najveća inspiracija za pisanje i kojim joj odaje počast. Esterka je umanjenica od imena Ester (Prenz-Kopušar 2012: 5). Treba naglasiti da je Bohoreta, pored pisanja dramskog teksta, učestvovala i u scenskoj realizaciji - skicirala je scene, položaj likova i predmeta. Također je pratila na klaviru sve pjesme i romanse (Prenz-Kopušar 2015: 18-19).

Prema hispanistici Prenz-Kopušar (2012: 3), stil pisanja u ovom djelu karakterističan je za žensko pismo, s obzirom da se Bohoreta dosta osvrće na kućni ambijent, sjećanja, porodični i svakodnevni život žene. Ovakva vrsta teksta približava se ideji o teatru svakodnevnog ili teatru minimuma (Prenz-Kopušar 2014: 151 prema Pavis 1990: 479). Iako je bila erudita i govorila više jezika, rečenice koje je upotrebljavala bile su kratke i jasne (Večerina-Tomaić 2017: 11).

Glavna tema je prikaz sličnosti i razlika između tradicionalnih i savremenih žena, odnosno njihovog načina života, položaja u društvu i razmišljanja. S jedne strane, prikazan je proces emancipacije sefardskih žena, gdje su mlađi ženski likovi svjesni svojih prava na obrazovanje i rad, a s druge strane prisutno je i zalaganje za očuvanje tradicije gdje se naročito ističe lik bake. Poznato nam je da je *Esterka* nastala u periodu velike ekonomske krize, koja se negativno odrazila i na društvo u BiH, u periodu između dva svjetska rata. U skladu s tom situacijom, bilo je važno probuditi svijest kod žena da mogu promijeniti svoje živote kroz obrazovanje i posao, ne samo da bi preživjele period ekonomske krize, nego i da bi kasnije imale više prilika za razvoj i lično usavršavanje (Kovačević 2014: 255). Lik Esterke je prototip savremene i emancipovane žene koju je Bohoreta htjela predstaviti novim generacijama (Kovačević 2014: 135).

U ovoj drami posebno se ističe Bohoretin interes za književnost. Ona je prikazala različite književne žanrove navodeći primjere iz tradicionalne sefardske književnosti, s posebnim osvrtom na razlike između romansi i pjesama (kantika). Pored toga, prikazala je i povezanost muzičkih elemenata sa književnošću (Prenz-Kopušar 2016: 13-14).

Glavni sukob nastaje kada se dovedu u pitanje tradicionalne muško-ženske uloge zbog Esterkine želje da i ona radi, kako bi svom sinu mogla priuštiti liječenje. To njenom mužu Vitaliju teško pada jer mu je jako stalo do toga da održi svoj ugled u društvu. Brine ga šta bi drugi mogli reći o tom udaljavanju od tradicionalnih vrijednosti (Prenz-Kopušar 2012: 7).

5.2. Analiza

Papo (2010: 113) navodi da u njenom dramskom opusu postoji unutarnja ravnoteža između stvorene jevrejsko-španske atmosfere i izražavanja socijalnih stavova koji se odnose na ono što bi ona mijenjala u društvu, odnosno kao da je jednu polovinu djela posvetila opisu tradicionalne atmosfere u sefardskoj sredini, a drugu polovinu društvenim temama. Autorica Večerina-Tomaić (2017: 63) ističe da u ovom djelu sama radnja nije toliko važna, koliko su brojni sefardski folklorni elementi jedne tipične sefardske porodice. U skladu s navedenim, u ovom djelu ćemo obratiti pažnju na njegove didaktičke aspekte jer je Bohoreta isticala da je njen glavni cilj prilikom pisanja da podučiti. Od folklornih elemenata koji su bili tipični za sefardsku zajednicu, posebno ćemo istaknuti tradicionalnu sefardsku književnost. Od društvenih tema izdvojiti ćemo one koje opisuju ljudske odnose i društveni ugled, umijeće trgovanja, opće stavove likova o radu, o braku i drugim temama, na osnovu čega ćemo uvidjeti razlike i sličnosti između sefardske žene iz prošlosti u odnosu na savremeni tip žena.

SADRŽAJ: U prvom činu koji se odvija u porodičnoj kući bake Rufkule, saznajemo da je Esterkin sin bolestan i da treba ići na liječenje u Korčulu, ali liječenje košta previše za jedan bračni par sa skromnim primanjima. Ispostavlja se da Moreniko ima zapaljenje pluća i njegovo stanje je kritično. Doktor im predlaže da ga pošalju u sanatorij u Korčuli gdje bi mogli izliječiti njegovu bolest. Esterka donosi važnu odluku da i sama počne raditi kako bi obezbijedila svom sinu adekvatno liječenje. Odlučuje uzeti sudbinu svog djeteta u svoje ruke i otvara radnju tepiha uprkos protivljenju svog muža. Mužu Vitaliju predlaže da počne ponovo raditi kao automehaničar jer je taj posao bolje plaćen, ali on to ne želi jer smatra da je poniženje za njega da radi taj prljavi posao. Zabrinut je šta će reći komšije. Nakon rasprave s Esterkom, on ipak pristaje na kompromis da radi kao automehaničar, ali ne želi ostati u Sarajevu, nego odlazi u Dalmaciju, u Sušak gdje ga niko ne poznaje. Moreniko odlazi na liječenje u Korčulu. U drugom činu prikazuju se mnoge scene u Esterkinoj radnji, na osnovu kojih se može dosta zaključiti o njenoj svakodnevici na poslu. Kroz njene interakcije sa klijentima, ali i likovima iz okruženja, saznajemo više o ljudskim odnosima, o određenim ljudskim manama, o tome kako ona pristupa poslu. U teškim trenucima, u periodu odsutnosti njene porodice ona zadržava optimističan stav i volju da prevaziđe sve prepreke. Na kraju djela, nakon povratka njenog muža i sina, održava se porodična zabava u Esterkinom domu povodom Morenikovog ozdravljenja. Morenikov doktor zaručuje Lindu, djelo se završava idiličnom atmosferom jedne sefardske porodice koja je prevazišla period krize.

Esterka.

Retrato social de nuestros días
en 3 actos.
por Bohoreta.

Pensamientos dedicados
a mi muy querida
madre, mi mamita
que la nombraaban
Esterka cuando
era joven.

Su hija grande
Bohoreta.

Personajes:

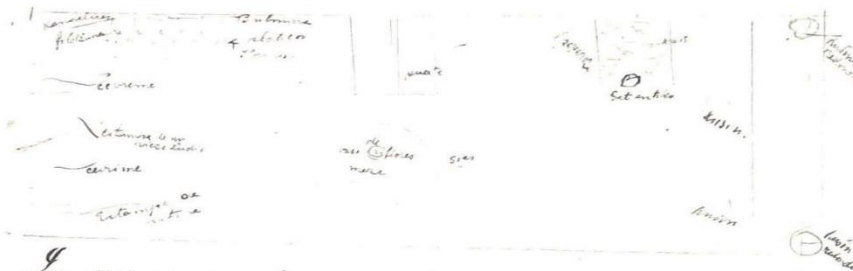
Esterka
Feteli - su marido
Morenico - su hijo
Tía Rufkula - su nona
Linda - nieta
Rita Asco - amiga de Esterka
Sr. Asco - su marido
Una Inglesa
Una cicerona -
Medico Dr. Arucki Benjamin
Tio Heorino - Tiki la emprendida

Empresijé el 24.º Noviembre
1929.

Slika 1. Naslovna strana originalnog rukopisa Esterke (Papo Bohoreta 2016: 32)

Estreka I akta 1.
Scena 1.
Kants romanses, melodios de Crante.

La escena mostra una kaxika de unna nena de un tiempo. Havir del telon se sienta tajar el Sanku para antixa kabe tomarla emprastado de les telales por la vida. — Los melodica: no te miras en el espejo. Al avir, se ve la nena asintada en el munder mediante kave, avla:

Nena — El sanku ja tenio la sinkana voz, i no ay molde ke torne la vida de la skola! Muelo kaminna Serde is, sola esto havia kave, me se ayuka el koreisen — — — es la vixes? — — — es ke el benadon ya jaso mucu por la kavesa, lei seledet me espanta mucu. (Muelo y quexma) Oook! bondad de quexma, se retorna l'alma! — — — Los al rio ke ay kave! Es un diskansa, un agado, jase, ke me se axe meniste kome el pan! Debalde me lo jamames droga de las vixes — — — J si me mes meravamo kante — — — La vixes laree — ah, sola un panya a la priedina

Slika 2. I scena, I čina originalnog rukopisa koja osim teksta prikazuje i skicu predmeta na sceni (Papo Bohoreta 2016: 33)

Glavni likovi u ovom djelu su:

Esterka

Vitali – njen muž

Moreniko – njen sin

baka Rufkula – njena baka

Linda – druga unuka, Esterkina mlađa sestra

Esterka

Ona je primjer moderne žene koja se trudi uskladiti porodicu i posao. Hrabra je i energična. Voli čitati knjige. Iako pripada generaciji modernih i emancipovanih žena, poštuje tradiciju i narodne običaje. Porodica joj je iznad svega, njen glavni pokretač. U jednom razgovoru otkriva Lindi kako je rano počela raditi, još od četrnaeste godine dok je živjela u Pirotu. Iako je jedva dobila dozvolu za rad, još tada se prvi put zaposlila u fabrici tepiha i kao da je znala da će joj jednog dana taj posao pomoći da sama zarađuje.

Esterka je primjer odlučnosti i istrajnosti žene koja se bori u teškim vremenima, a pogotovo teškim za jednu ženu u sredini koja je prilično konzervativna i gdje sredina teško prihvata promjene. Nadahnuta optimizmom i borbenošću, insistirala je da i ona mora raditi, a ne sjediti skrštenih ruku.

Kao i sve Sefardkinje, i Esterku odlikuje trpeljivost pa je tako ona na početku trpjela i nije htjela otkriti svoje brige oko finansijske situacije i Morenikovog zdravstvenog stanja, čak ni baki (jer nije htjela da se ona brine u starim danima). Međutim, brzo uviđa da se mora prilagoditi okolnostima u svom okruženju i aktivno učestvovati u rješavanju problema.

Baka Rufkula

Baka Rufkula je predstavnicu starog tipa sefardskih žena koje njeguju tradiciju. Iako nije sasvim oduševljena modernizacijom i okretanju ka novim tendencijama, nije strogi protivnik promjena nego jednostavno smatra da mudrost i istinsko znanje dolaze sa iskustvom i godinama, a ne iz knjiga. Prema njenom mišljenju, sve što je novo nije nužno i dobro. Preispituje i upoređuje nekadašnji i sadašnji način života, trudi se shvatiti ponašanje mlađih generacija.

Izuzetno je mudra žena, koja je sama naučila čitati na jevrejskošpanskom. Mnoge situacije u ovom djelu tumači kroz stare sefardske izreke i mudrosti koje dijeli sa drugima, naročito sa Esterkom i Lindom. Saosjećajna je i brižna, od bližnjih su joj ostale jedino dvije unuke, Esterka i Linda sa kojom živi zajedno. Njene mudrosti vodič su joj i utjeha kroz život, kao i sviranje santora, a svojim savjetima trudi se biti od pomoći drugima, posebno Esterki zbog situacije koja je zadesila.

Vitali

On je strog i konzervativan, smatra da ženi nije mjesto na poslu i da on kao glava porodice treba da donosi odluke, da se žena ne treba miješati u to. Dok mu Esterka objašnjava zašto i ona mora raditi, Vitali se nikako ne slaže s tim:

VITALI: Finke jevas mi nombre, esto no dešo. (I čin, XI scena, str. 50)

VITALI: Dok god nosiš moje prezime, to ne dozvoljavam. (naš prevod)

On je sa 14 godina išao po inostranstvu da se usavršava u svom poslu automehaničara, ali nije stigao da uživa u plodovima svoga rada jer je upravo izbio rat. Vitali ne prihvata Esterkinu sugestiju da radi posao automehaničara, ni pod koju cijenu ne želi ostati u Sarajevu. Za njega je poniženje da ponovo radi kao običan radnik u gradu gdje ga svi znaju:

VITALI: ...una ves ke hue patron i Senjor, a ser otra ves moso. El Dio no me de! (I čin, XI scena, str. 49)

VITALI: ... nakon što sam bio gazda i gospodin, da opet budem pomoćni radnik. Ne daj mi Bože! (naš prevod)

Kod njega ipak dolazi do promjene stava zahvaljujući Esterki koja ga je uspjela ubijediti da bi to bilo najbolje za njihovo dijete koje moraju poslati na liječenje. Pristao je da radi kao automehaničar u Sušaku šest mjeseci, koliko je trajalo Morenikovo liječenje.

Linda

Linda je primjer liberalne, mlade djevojke koja voli umjetnost, naročito muziku i odlaske u kino. Iako se njeno razmišljanje dosta razlikuje od bakinog, ona je ipak izrazito cijeni, kao i sefardsku tradiciju. Saznajemo da je Linda jako radoznala, zainteresovana za obrazovanje, da ide u muzičku školu, stalno i sa uživanjem pjeva romanse i da namjerava da nastavi dalje obrazovanje. Nona kaže za Lindu:

NONA: ...no ay molde ke torne Linda de la škola! (I čin, I scena, str. 38)

BAKA: ...Nema te sile koja bi odvrtila Lindu od škole! (naš prevod)

Početna scena

Već na samom početku djela, prve riječi upućuju nas na toplu porodičnu atmosferu. Prva scena prvog čina započinje didaskalijom: Pjesme, romanse, melodije Orijenta.

Početna scena pokazuje kućicu bake iz jednog drugog vremena. Ona melje kafu, istovremeno razmišljajući o starosti, samoći, djeci. U pozadini je prisutna melodija santora - starog sefardskog muzičkog instrumenta.

U sefardskoj tradiciji, gost se poštovao kao najdraža stvar. Njihova gostoprimljivost dolazila je do izražaja, čak i kada bi se u njihovim domovima pojavili nepozvani gosti (prev. Nezirović 2005: 73). Baka Rufkula pokazuje tipičnu sefardsku gostoprimljivost kada je Benjamin, dječak iz susjedstva zamoli da njegovoj majci posudi jedan fildžan kafe. Pored kafe, baka mu je iznijela i

krofnu i porazgovarala s njim o santoru. Ona mu naglašava da može doći kad god poželi da odsluša njeno sviranje. Sefardi su imali blizak odnos sa komšijama i međusobno su se poštovali, kao da se radilo o članu vlastite porodice (prev. Nezirović 2005: 89). Ovaj podatak je potvrđen kroz navedeni primjer.

U početnoj sceni Benjamin ljubi bakinu ruku dok se pozdravlja s njom. Na taj način se među Sefardima iskazivalo poštovanje prema najstarijima. Kasnije u toku drame, postoji još scena u kojima se ponavlja ovaj običaj ljubljenja ruke starijima prilikom pozdravljanja. Dakle, odmah na početku je prikazan dio tipične sefardske atmosfere.

Sukob tradicionalnih muško-ženskih uloga

Dok je tradicionalna žena bila potčinjena u odnosu na muške figure, zadržavajući svoje mišljenje i svoje boli za sebe, kako bi održala sliku idealne porodice u društvu, moderna žena napušta tu ideju da mora da se uklopi u određeni kalup da bi bila prihvaćena. Esterku ne zanima kako će okolina doživjeti to što ona želi da radi. U borbi za život svog djeteta shvata da nema vremena da čeka da se njihovo finansijsko stanje riješi samo od sebe. Ona je preduzimljiva, želi da i sama učestvuje u rješavanju teške situacije koja je zadesila njenu porodicu. Ne može da se oslanja na iskustvo i modele ponašanja žena u prošlosti jer su se okolnosti promijenile. Esterka je spremna da se prilagodi drugačijim okolnostima što je podrazumijevalo veću samostalnost i drugačiji način razmišljanja. Ona dobija snagu da se suprotstavi mužu po prvi put. U jednoj raspravi s njim, ona mu otvoreno iznosi svoja mišljenja i postaje asertivna u komunikaciji što je ranije bilo nezamislivo. Esterka smatra da bi manje patili kad bi oboje radili i da bi brže zaradili potrebni novac za liječenje djeteta. Predlaže mu da se vrati poslu automehaničara u staroj firmi, dok bi ona popravljala tepihe. Vitali je protiv toga da i ona radi, tvrdoglav je. Iako mu ona nudi razumno rješenje za njihov problem, on ne želi ni da čuje za njen prijedlog. Vitali joj kaže:

VITALI: Tu avla por ti, y no por mi. (I čin, XI scena, str. 49)

VITALI: Govori za sebe, za mene nemoj. (naš prevod)

Dok ga ona pokušava ubijediti, on joj odgovara da su joj knjige isprale mozak. Njena ideja da radi njemu djeluje kao običan hir, dok ona jednostavno ne želi mirno posmatrati kako se zdravstveno stanje njenog sina pogoršava. Esterka shvata ozbiljnost situacije u kojoj bi djetetov život bio ugrožen ukoliko budu odugovlačili i prepirali se.

Tradicionalne sefardske žene nisu izražavale svoje nezadovoljstvo i često su potiskivale svoj pravi karakter iz želje da ostanu vjerne svojoj tradiciji i da sa svima ostanu u dobrim odnosima (prev. Nezirović 2005: 68). Vitali u jednom trenutku okrivljava knjige koje Esterka čita za njeno ponašanje koje nije tipično za nju, jer je sve do tada prema njemu pokazivala onu poslušnost koja je bila karakteristična za tradicionalne sefardske žene:

VITALI: ...Se ve ke los libros te enčeron los mejojos.

ESTERKA: /Ravjoza, kon dolor/ Siente Vitali, fin agora, los libros a mi me trušeron solo provečo –aki no se trata ni de libros, ni si yo avlo bueno o no,aki es demanda de la salut de nuestra kriatura –Entendites? (I čin, XI scena, str. 49)

VITALI: ...Vidi se da su ti knjige zatupile mozak.

ESTERKA: /ljutita, bolno/ Čuj, Vitali, do sada su mi knjige donijele samo korist – ovdje se ne radi ni o knjigama, niti o tome govorim li ja dobro ili ne, ovdje se radi o zdravlju našeg djeteta – Je li ti jasno? (naš prevod)

Narednim riječima, Esterka mu jasno ukazuje da je došlo vrijeme za promjene i da se ona orijentiše prema Evropi, koja je za razliku od Arabije prihvatila nove načine života i gdje žene imaju slobodu da rade:

ESTERKA: No estamos en la Arabija. Esklavas no aj mas, bivimos en Evropa en una tiera de libertidat! Jo kero lavorar! (I čin, XI scena, str. 50)

ESTERKA : Nismo u Arabiji. Nema više robova, živimo u Evropi, u zemlji slobode! Ja želim raditi! (naš prevod)

Ovom rečenicom je eksplicitno obilježena promjena stava kod sefardske žene i njena namjera da se prilagodi novonastalim okolnostima. U prvoj polovini 20. stoljeća, sefardska zajednica u BiH, koja je bila prilično zatvorena, prolazi kroz proces modernizacije i okcidentalizacije koji se odvijao u zemljama istočnog Mediterana (Prenz-Kopušar 2016: 6).

Kada Vitali upita Esterku šta će drugi ljudi reći o tome, ona mu odgovara:

ESTERKA: Jo tengo solo un gjuzgador en la tiera ke me gjuzga, i esto es mi konsensia. El publiko so otraves jo! Gjente aklarada, humana, no avlan mal, i otros individuos sin entendimiento loke pensan de mi, a mi poko mi emporta! (I čin, XI scena, str. 50)

ESTERKA: Imam samo jednog sudiju u zemlji koja mi sudi, a to je moja savjest. Ja sam sama sebi publika ! Razumni, humani ljudi ne govore loše, a šta drugi pojedinci koji me ne razumiju misle o meni, za to me baš briga ! (naš prevod)

Stiče se utisak da je njemu previše važno mišljenje drugih. On joj se obraća kao da i dalje žive u prošlom vremenu kada je muž vodio glavnu riječ u svemu. Esterka u jednom trenutku ističe kako je sudbina svake žene da se sva krivica svaljuje na nju. Odlučno mu se suprotstavlja govoreći da

ga nikad neće u slušati u svemu što joj naređuje, ne želi da joj sin umre zbog nazadnih ideja da je ženi mjesto isključivo u kući. Po njegovim reakcijama se može zaključiti da on želi da se njih dvoje drže tih tradicionalnih podjela muško-ženskih uloga, dok je Esterka spremna za promjene.

Tradicionalna sefardska književnost

Ovo djelo sadrži razne sefardske romanse, kantike, konseže i poslovice. Upravo to je obilježilo ovo djelo koje počinje pjesmom, u toku djela se pjeva, a i završava se pjevanjem. Romanse i kantike najviše pjevaju Esterka, Linda i baka. To samo potvrđuje ono što smo već rekli, da je uloga žena u prenošenju usmenih mudrosti bila ogromna. Mnogobrojne scene plesa i pjevanja su ono što daje određenu dinamiku samom djelu i animira publiku. Večerina-Tomaić (2017: 473) tvrdi da se vokabular i izrazi u nekom jeziku lakše pamte kroz pjevanje i da ostaju duže pohranjeni u sjećanju, te da je Bohoreta bila svjesna te metode učenja. Upravo iz tog razloga su pjevanje i poslovice imali važnu ulogu u njenim dramama.

Što se tiče Bohoretinih melodija, Papo (2010: 114) zapaža da je ona ponekad starim pjesmama dodavala nove tj. vlastite strofe, odnosno da je pisala pjesme u skladu sa zapletom ili je čak stvarala potpuno nove melodije. Među njenim pjesmama postojale su i one koje su djelovale kao da nisu stvorene za određeno djelo nego su umetnute kao samostalna jedinica.

Četiri romanse se pojavljuju u drami: dvije u prvom činu *Segadores* (Kosci), *Tres ermanikas* (Tri sestrice) i dvije u trećem činu *Arvolera* (Drvo) i *Blanka njenja* (Bijela djevojčica) (Večerina-Tomaić 2014: 143-144).

Romanse

Saznajemo da je baka Rufkula pjevala romanse Esterki kad je bila dijete. Poznato je da je pjevanje romansi, prepričavanje pripovijedaka i poslovice bio način na koji su se starije žene obrazovale i zabavljale u njeno vrijeme i kroz naredni primjer jasno uočavamo da baka pripada tom tradicionalnom tipu žena. Ona je na svoje unuke prenijela tu svoju ljubav prema romansama, prema muzici. Baka se prisjeća da je Esterka još od malih nogu poznavala sve romanse i da ih je pjevala zajedno s njom i pita se zašto ih više Esterka ne pjeva u toj mjeri:

NONA: De sus čikos dias, me akordo ke Esterka tuvú mučo moah para aferar bozes. Kuando jo kunava a los njetos, no avia romansa ke ea no konesia, i no me ajudava a kantar. Heee onde stan akeos dias?

ESTERKA: Agora purtropo me las olvide serka todos! Loke me kedaron al tino son: los Segadores i las tres ermanikas. (I čin, VIII scena, str. 44)

BAKA: Sjećam se da je u djetinjstvu Esterka dobro pamtila riječi. Kada bih ja uspavljivala unuke nije bilo romanse koju ona ne bi znala i pomagala mi da pjevam. Eh, gdje su ta vremena!

ESTERKA: Sada sam ih nažalost zaboravila gotovo sve! Sjećam se Los segadores i Las tres hermanicas. (prevod preuzet iz Prenz-Kopušar 2016: 12)

U istoj sceni gdje baka i njene unuke pominju romanse, Linda se interesuje za značenje naslova jedne romanse. Baka ih podučava o značenju određenih riječi:

LINDA: Luke keri dizir Segadores Nona? digo i digo ke le vo demandar i ulvido –espiegemelo le rogo! i kantela mi nona!

NONA: Segadores kere dezir: akeos kazalinos ke kortan en enverano el trigo kon un kučijo, redondo –no digas media luna.

LINDA: /Le faze motos a Sterka/ I komo se jama este kučijo redondo en espanjol?

NONA: Luke te burlas? Te parese ke no se? Se jama, si no me jero: guadanja.

LINDA: /Se rie/ Unos nombres mos kita nona –guadanja, tarea, faena, gualardon –ha ha ha.

NONA: Todo estas palavras keren dizir –lavoro lazdra, un tiempo avlavamos mas eskožido, no mesklavamos tanto.

ESTERKA: Esto es interesante, sin eškola savian mežor la lingua. (I čin, VIII scena, str. 44)

LINDA: Šta znači segadores, bako? Kažem da ću pitati i zaboravim. Objasni mi, molim te! I pjevaj mi, bako moja!

NONA: Segadores su oni radnici koji u ljeto ženju pšenicu oblim nožem, nemoj reći polumjesec.

LINDA: /Gestikulira joj Esterka/ I kako se ti obli noževi zovu na španskom?

NONA: Zašto se šališ? Misliš da ne znam? Zovu se, ako ne griješim: guadanja.

LINDA: /Smije se/ Baka iskopa neka imena - guadanja, tarea, faena, gualardon - ha ha ha!

NONA: Ove riječi znače: posao iscrpljuje, prije smo birali riječi, nismo toliko miješali.

ESTERKA: Interesantno, bez škole su bolje znale jezik. (prevod preuzet iz Prenz-Kopušar 2016: 12)

U prethodnom primjeru baka primjećuje da njene unuke miješaju riječi. Ako uzmemo u obzir da je djelo napisano između dva rata, kad je jevrejskošpanski već počeo da blijedi jer se nastava u školi održavala na srpskohrvatskom, očekivano je da njihov maternji postane manje zastupljen u njihovoj svakodnevnoj komunikaciji. Pored toga, kuća više nije jedino mjesto gdje se stiče znanje. Veća socijalizacija kod modernih djevojaka (npr. Linda koja ide u kino) je podrazumijevala da manje vremena provode u kući. Njihov govor je morao biti prilagođen savremenom dobu i načinu obrazovanja. Uprkos tome što su njene unuke obrazovane, baka je ta koja je sačuvala jezik onakav kakav je bio ranije dok su se romanse prenosile u zatvorenom krugu, u okviru porodičnih okupljanja. Prema Prenz-Kopušar i Spahić (2022: 104-105), za vrijeme Osmanskog carstva žene su koristile isključivo jevrejskošpanski. Zato baka bolje poznaje suštinu njihovog maternjeg jezika,

jer je odrastala u tom periodu i jer je nastavila da njeguje taj način govora, prvenstveno zbog činjenice što su žene nekad provodile više vremena kod kuće i nisu bile izložene spoljnim uticajima koji bi mogli preusmjeriti njihovu pažnju na različite strane, kao što je to slučaj sa mlađim generacijama.

Baka je također i na Lindu prenijela svoju ljubav prema pjesmama. Kada je doktor upita kako je moguće da ona tako dobro izvodi te orijentalne melodije, ona mu odgovara da ih je naučila upravo zahvaljujući svojoj baki:

DOKTOR: I komo vinites tu a interpretar tan bueno estas melodias Oriente.

LINDA: Mi nona me las ambezo. Jo topo en eas mučo mas ermozura ke no se ke opera! (III čin, VIII scena, str. 83)

DOKTOR: A kako si ti naučila da tako dobro izvodiš ove orijentalne melodije.

LINDA: Moja baka me je naučila. Ja u njima vidim više ljepote nego u ne znam kakvoj operi! (naš prevod)

U sedmoj sceni prvog čina baka, Linda i Esterka diskutujući o romansama, daju svoju definiciju romansi i objašnjavaju o čemu one pjevaju. Na taj način publici se skreće pažnja na važnost romansi i direktno ih se podučava.

LINDA: Son muj longas, i siempre kontan akapitos teribles;

komo puede ser ke un padre va enserir a su propia kriatura en la tore!

NONA: No aj koza en el mundo ke no puede ser. No meldaš kada dia gazetas! Akapitos ke se dubia. Se demanda la persona – puede ser esto verdat?

ESTERKA: Tu ja estudias la historia en la gimnazija. No te akordas de la reina Maria Stuart ke estuvo 18 anjos en una tore. I el car Pedro el grande en Rusia, no mato a su propia ižo?

LINDA: Alora, las romansas son historia kantada.

ESTERKA: Bien dizes. Viežas son de 400-500 anjos. (I čin, VIII scena, str. 45)

LINDA: Jako su duge i uvijek pričaju o strašnim događajima; kako može biti da otac zatvori svoju vlastitu kćerku u kulu?

BAKA: Nema ništa na svijetu što nije moguće. Zar ne čitaš novine svaki dan! Događa se što se mora dogoditi. Pitaju se ljudi - da li to može biti istina?

ESTERKA: Ti već učiš historiju u gimnaziji. Zar se ne sjećaš kraljice Marije Stuart koja je 18 godina provela u kuli. A ruski car Petar veliki, zar nije ubio vlastitoga sina?

LINDA: Dakle, romanse su opjevana historija.

ESTERKA: Dobro kažeš. Stare su od 400-500 godina. (naš prevod)

Kantike

U osmoj sceni prvog čina Esterka opisuje Lauri kako je hodajući ulicom čula jednu špansku kantiku na gramofonu, te kako je bila na korak da zaplače od ljepote te melodije. Ta pjesma svjedoči o majci, koja pjevajući pred publikom se prisjeća svog umrlog sina i tako ga žali što je Esterku posebno dirnulo jer je u tom trenutku zdravstveno stanje njenog sina neizvjesno. Linda shvata da ona zapravo već poznaje tu pjesmu koju izvodi španska pjevačica Raquel Meller u jednom filmu. Esterka moli Lindu da joj pjeva tu pjesmu kako bi je i ona naučila.

Slušanje pjesama na gramofonu, kao i činjenica da se ta pjesma pojavila i u filmu su označavali moderno doba kojem pripadaju Linda i Esterka. One pokazuju zainteresovanost za kulturu i umjetnost. Prije nego što je zapjevala pjesmu, Linda zaključuje da je pjesma na čistom španskom jeziku i da neke riječi ne poznaje. Kao obrazovana djevojka, ona uočava razliku između španskog i jevrejskošpanskog. Prenz-Kopušar (2016: 13) navodi da ta savremena španska melodija označava kulturološku poveznicu sa Španijom.

U narednoj pjesmi *Pašariko tu te jamas* (Ptičice, ti se zoveš), baka pjeva prvu strofu bez mijenjanja izvornog teksta, dok Esterka nastavlja pjesmu strofom u koju je ubacila vlastite stihove koji se odnose na njenog bolesnog sina koji je otišao na liječenje. Papo (2010: 114) piše da Esterkina nova strofa odgovara staroj metrički i melodički:

NONA: /kanta/
Pašariko tu te jamas
Pašariko de abolar
Kuando pones pie enbašo
A todo azes jorar etc. etc.

ESTERKA:
Moreniko de tu mama
Kuando te vas a sanar
Penso en ti, me kemo en flama
Kuando te vo abrasar. (II čin, XIII scena, str. 66)

BAKA: /pjeva/
Ptičice ti se zoveš
Ptičice koja letiš
Kada sletiš niže
Sve rasplačeš, itd., itd. (naš prevod)

ESTERKA:
Majčin crni dječaciću
Kad ćeš ozdraviti

Mislim na tebe, izgaram
Kada ću te zagrliti. (prevod preuzet iz Papo 2010: 114)

U narednom primjeru ćemo navesti jednu kantiku koju Esterka pjeva Moreniku nakon što se vratio kući. Kada ga Esterka upita šta mu se tamo najviše svidjelo, on joj odgovara da mu se od svega najviše sviđa njena kantika o Dubrovniku koju ona tako lijepo pjeva i zatim je moli da mu je otpjeva:

ESTERKA: /Kanta/
Kunto te kero, Raguza amada,
De montas verdes arodeada!
Kunto admiro, tu mar ermozo
Raguza adio, lugar kerido
Nunka te ulvido!

Tus altas paredes, te mampararon,
Kuando puevlos por ti pelearon!
Lugar kerido, mučo te kero.
Mučo te kero lugar kerido,
Nunka te ulvido.

Baten las olas, serka de Gravoza,
Onde se entra en Raguza ermoza.
Povero de akel ke no te vido,
Raguza adio, lugar kerido!
Nunka te ulvido. (III čin, I scena, str. 73)

ESTERKA: /Pjeva/

Koliko te volim, ljubljeni Dubrovniče,
koji si okružen zelenim planinama!
Koliko se divim tvom prekrasnom moru,
Zbogom Dubrovniče, dragi grade
Nikada te neću zaboraviti!

Tvoji visoki zidovi su te štitili,
Kolike zemlje su se borile za tebe!
Drago mjesto, mnogo te volim.
Mnogo te volim dragi grade,
Nikada te neću zaboraviti.

Valovi udaraju, blizu Gruža,
Na ulazu u divni Dubrovnik.
Jadan onaj ko te nije vidio,
Zbogom Dubrovniče, dragi grade!

Nikada te neću zaboraviti. (naš prevod)

Ova pjesma spada u grupu onih pjesama koje je Bohoreta u skladu sa zapletom preodijevala u starinske jevrejskošpanske melodije. Treba napomenuti da se tada u jevrejskošpanskoj književnosti naziv Ragusa koristio za grad Dubrovnik (Papo 2010: 114).

Konseža

Primjer konseže ili kratke priče u ovoj drami je konseža *Avia de ser* kojom Esterka uspavljuje iscrpljenog Morenika nakon njegovog povratka iz Korčule:

ESTERKA: /Konta/ Avia de ser un ižo dun rey – Este ižiko era muj bueno, el padre le fraguo una kaza entera de vidro i al deredor de la kaza una quarta de arboles, jenos de pašarikos ke kantavan para ke se durma mi Moreniko. (II čin, XVII scena, str. 69)

ESTERKA: /Pripovijeda/ Bio jednom neki sin od jednog kralja - ovaj sinčić je bio jako dobar, te mu je otac izgradio jednu staklenu kućicu i oko kuće jednu četvrtinu stabala, s puno ptica koje su pjevale da bi uspavale mog Morenika. (naš prevod)

Mudrost

U *Sefardskoj ženi u Bosni* navodi se podatak da se izuzetno cijenilo mišljenje starijih i da je starost sama po sebi za Sefarde predstavljala simbol mudrosti i znanja (prev. Nezirović 2005: 67). Baka Rufkula je tipičan primjer mudre sefardske starice koja često kroz poslovice izražava svoje mišljenje i tako daje savjete svojim unukama. Dakle, ona u skladu sa svojom tradicijom prenosi mudrosti koje njene unuke rado prihvataju i čak smatraju relevantnijim od knjiga koje čitaju, dajući prednost iskustvu i mudrosti koji dolaze s godinama u odnosu na puku teoriju iz knjiga.

Nakon izvođenja romanse *Tres ermanikas*, baka je podijelila svoje tumačenje sa unukama koje cijene njeno mišljenje. Romansa pjeva o djevojci čiji su roditelji pokušali spriječiti njenu ljubav s jednim mladićem ali su oni ipak uspjeli da prevaziđu prepreke. Baka je na kraju romanse zaključila da to djelo u suštini pokazuje da jedino što majke mogu je da mole Boga da izvede njihovu djecu na pravi put i ništa više. Poslije bakinih mudrih riječi, Esterka konstatuje:

ESTERKA: Ves Linda, esto te es la pedagogia entera en dos palavras, kuantos livros se gastan, i al kavo venimos a loke dizen los viežos! (I čin, VIII scena, str. 46)

ESTERKA : Vidiš Linda, ovo ti je čitava pedagogija u dvije riječi, koliko knjiga se pročita a na kraju se opet vraćamo na ono što govore stariji! (naš prevod)

Baka otkriva Lindi da ona zna čitati na jevrejskošpanskom i pripovijeda joj kako je naučila čitati:

NONA: ...A mi tiempo salia una gazeta de Santo Semo, y no avia en Saray tres o cuatro mužeres ke la entiendan. –Jo estava rizin kazada i tija Luna de Zeky ya tenia kriaturas– tres cuatro, le tenia un selo! Jo le dizia –Mira Luna, si te via kuvrida en el oro y el diamante no te envidiava, ma esto, ke saves meldar me se va del ožo. –I me dišo eja. –Ambeza i tu, ožos y mejojo ya te dio el Dio! Date zor al alma y saveras. La eskući no hue haragana. Alas skundidas, el rubi ke ambezava a los kunjadikos, me ečeva muestras i čap čup, čap čup te embezo yo a meldar... (I čin, IV scena, str. 40)

NONA : ...U moje vrijeme izlazila je jedna novina Santo Semo, i nije bilo u Saraju više od tri četiri žene koje su je razumjele. - Ja sam se tek bila udala, a tetka Luna Zekiyeva je već imala djecu - troje, četvero. Baš sam joj zavidjela! Ja sam joj govorila: Vidi Luna, kada bih te vidjela pokrivenu zlatom i dijamantima ne bih ti zavidjela, ali to što znaš čitati, to želim više nego išta. - I rekla mi je. Počni i ti, oči i pamet ti je Bog već dao! Daj snagu duši i znat ćeš. Poslušah je, nisam bila lijena. Skrivajući se, dok je rabin podučavao zetove i čap-čup, čap-čup naučih i ja čitati... (prevod preuzet iz Prenz-Kopušar 2016: 7)

Iako baka nije bila školski obrazovana, bila je vrlo spretna i na dosjetljiv način naučila je čitati. Čitanje je smatrala vrjednijim od bogatstva. Osim toga, poznato nam je da je Bohoreta zabilježila da se u tom periodu zavidjelo ženama koje su znale čitati (prev. Nezirović 2005: 167), što je i sama baka potvrdila u prethodnom odlomku. Prema Prenz-Kopušar i Spahić (2022: 111), u ovoj drami se afirmiše potreba žena za intelektualnim razvojem, to je bio slučaj čak i sa bakom Rufkulom.

Mudrosti bake Rufkule

1. Ljubav prema porodici

Razgovarajući sa bakom, Linda je pita kako je ona uvijek tako pažljiva prema svima:

LINDA: Mi nonika, komo ay lugar en este čiko korason para tantos, no entiendo! Lugar para fižos fižas, njetos, njetas i biznjetas.

NONA: Linda, fižos de mis fižos dos vezes mis fižos. (I čin, IV scena, str. 41)

LINDA: Moja bakice, kako u tako malom srcu ima mjesta za sve, ne razumijem! Mjesto za sinove, kćerke, unuke i praunuke.

BAKA: Linda, djeca moje djece su dvostruko moja djeca. (naš prevod)

2. Čast iznad svega

U drugom činu u Esterkinju radnju tepiha ulazi čovjek po imenu Gigerl. Vrlo brzo Esterka uviđa da on nije došao radi posla nego da joj se pokuša udvarati. Ona je brzo shvatila njegove namjere i s prezirom ga izbacila iz radnje. U tom trenutku, baka Rufkula savjetuje Esterku da je najvažnije sačuvati čast uprkos sličnim iskušenjima, govori joj da ne skreće sa pravog puta i da bude oprezna.

NONA: Luke vale los bienes sin onor. (II čin, XIII scena, str. 66)

BAKA : Šta vrijede dobra bez časti. (naš prevod)

Na ovom primjeru vidimo koliko je pitanje časti bilo važno kod Sefarda.

3. Sreća je u malim stvarima

U četvrtoj sceni prvog čina baka melje kafu i pripovijeda svojoj unuci Lindi kako joj je njen muzički instrument santor, kojeg je dobila na poklon još u mladosti, pravio društvo u gorkim danima kada bi se loše osjećala zbog nesuglasica u porodici i kada joj nije preostajalo ništa drugo nego da tugu liječi kroz sviranje instrumenta. Ona tvrdi da je važno da svi nađu nešto pozitivno čemu bi se radovali, da sami sebe motivišu da nastave dalje čak i kada je teško. Znamo da je u vrijeme bake Rufkule bilo neprihvatljivo da se žena protivi muškim figurama, naročito mužu. Dakle, morala je da trpi svoju situaciju, zato Rufkula savjetuje da je veliko olakšanje imati nešto inspirativno i kreativno za ublažavanje bola.

NONA:...kurava el santuriko, me ulvidava, y kuando ala noće venia tu nono en kaza, no me topava en lagrimas komo me dešo... Ves fižika?... Kada persona kale ke se buški en la vida un santuriko, sea kantar, sea un buen rikordo, o buen azer, o alguna membransa buena, sea alguna esperansa – de algo kale el benadam ke se afere kuando se esta afogando. Kale konsolarse, y triste de la persona ke no topa ke no eskože algo de bueno, de agradable en su vida! (I čin, IV scena, str. 39)

BAKA : Santor bi me iscjeljivao, pomagao bi mi da zaboravim, i kada bi tvoj djed dolazio navečer u kuću ne bi me zaticao u suzama kakvu me je ostavio... Vidiš kćeri?... Svaka osoba treba da sebi nađe jednog santora u životu, bilo da se radi o pjevanju, bilo o lijepoj uspomeni ili lijepom djelu, ili nekom lijepom sjećanju, nekoj nadi – za nešto se čovjek mora uhvatiti kada se guši. Potrebno je utješiti se, a jadona je osoba koja ne sretne, koja ne izabere nešto dobro i prijatno u svom životu ! (naš prevod)

4. Čistoća

U sefardskoj tradiciji, čistoća je zauzimala važno mjesto (prev. Nezirović 2005: 89). Linda izjavljuje da, ukoliko je čistoća luksuz, onda je Vitali luksuzan, a baka dodaje:

NONA: La limpieza, media rikeza. (III čin, VIII scena, str. 80)

NONA: Čistoća je pola bogatstva. (naš prevod)

5. Plemenitost

Kada ujak Haimo, kućni prijatelj bake i Esterke, ponudi Esterki da ga pozove ako joj nekad zatreba pomoć u nekoj neugodnoj situaciji, baka prokomentariše njegovu plemenitost riječima:

NONA: La roza se seko la vertud keda! (II čin, XV scena, str. 67)

BAKA : Ruža se osuši, vrlina ostaje ! (naš prevod)

O površnosti

U Esterkinoj radnji odvija se scena u kojoj Bohoreta kritikuje određene stereotipe o gospođama iz visokog društva, koje su površne i neozbiljne (Prenz-Kopušar 2016: 8). Njena poznanica Rita Aseo, koja je nekad išla s njom u školu posjećuje njenu radnju. Ona saopštava Esterki da želi urediti jedan kutak u svojoj kući u turskom stilu, u skladu s onim što je tada bilo najviše u modi i želi da se konsultuje s njom oko detalja. Tokom cijelog tog razgovora, gospođa Aseo neprestano se hvali i svojim komentarima preusmjerava razgovor na svoje zavidno imovinsko stanje. Kada je Esterka upita do kada joj taj kutak treba biti spreman, Rita joj odgovara:

RITA: Esto kero yo para la vila ke me se esta fraguando. (II čin, V scena, str. 57)

Rita: Ja ovo želim postaviti u vilu koja se gradi za mene. (naš prevod)

Želi pokazati Esterki koliko je ona sad bogata i koliko toga može sebi priuštiti, dok je ona s druge strane obična radnica koja mora slušati njene neprimjerene komentare. Esterka joj izlaže sve što ima u ponudi, ali gospođa Rita nije zadovoljna jer želi nešto ekstravagantnije i originalnije. Nakon što je dugo razgovarala sa Esterkom o mogućim detaljima, na kraju se ipak odlučuje da ne želi turski kutak kojeg mnogi već imaju, nego japanski koji sebi mogu priuštiti samo najbogatije gospođe. Saopštava Esterki da neće kupiti tepihe iz njene radnje nego iz Pariza:

RITA: No no, no kero nada, me aripinti, me aripinti. Salon turko ja tienen la mas parte, kanton japan tienen dos tres senjoras milioneras, y a mi puedi ser loores al Dio, jo penso de o denar los tapetes de Pris.

ESTERKA: Solo senjora, a ea no le es savido ke Priz los ordena del Bistrik, mežor ropa no va topar ke muestra propria industria de tapetes. Si la Francia les korono los pedasos muestros kon el primer orden, i todas las exposiciones del mundo por loke no tener konfiensa en eos.

Es amargo de ver, kuantos impona lo aženo.

RITA: Paris es Paris.

ESTERKA: Bistrik es Bistrik. (II čin, V scena, str. 58)

Rita: Ne, ne, ne želim ništa, predomislila sam se, predomislila sam se. Dnevni boravak u turskom stilu imaju mnogi, japanski kutak imaju dvije ili tri gospođe milionerke, a ja koja, Bogu hvala, to sebi mogu priuštiti planiram naručiti još neke tepihe iz Pariza.

Esterka: Samo gospođu, zar Vama nije poznato da ih Pariz nabavlja na Bistriku, nećete naći bolju robu od naše vlastite industrije tepiha. Ako ih Francuska nagrađuje prvim nagradama, na svim svjetskim izložbama, zašto im onda ne pokloniti povjerenje. Žalosno je vidjeti koliko nam imponuje sve što je strano.

Rita: Pariz je Pariz.

Esterka: Bistrik je Bistrik. (naš prevod)

Ovaj odlomak je odličan primjer naše nekritičke navike prema kojoj mnogo više prihvatamo i cijenimo tuđe nego svoje (Nežirović 1992: 551). Bohoreta je bila ponosna na svoje porijeklo i nije joj se sviđala činjenica da drugi sa lakoćom odbacuju svoje korijene.

U sljedećoj sceni, Rikica i Linda ismijavaju bogate gospođe koje su u stanju da provedu sate i sate birajući šešire u radnji, da bi na kraju rekle da će doći drugi dan i time izluđuju prodavačice. Zatim, spominju kako se gospođe koje imaju preko pedeset godina ljute kad im se pokažu šeširi za starije dame, jer misle da im oni postaraju lice. Ukratko, dok izaberu šta će kupiti popiju krv jadnim prodavačicama. Primjer pjesme otpjevano u skladu sa zapletom je šaljiva pjesma koju je Rikica otpjevala na račun ovih gospođa:

Kero un čapejo nada no me dan,
Los anjos ke se eskondan, i la mi viežes.
Se esto no alkanso, no vengo otra vez.
Los kavejos blankos, se pueden eskonder.
Se enviežese la senjora, ah ke desplazer.
Mansebez la madama, no tenemos a vender!

/Se rijen las dos/ ha ha ha (II čin, VIII scena, str. 60)

Želim jedan šešir, ništa mi ne daju,
godine krijem i svoju starost.
Ako ovo ne dobijem, drugi put neću doći.
Sijeda kosa se može prekriti.
Stari se, gospođo, ah kakve li muke.
Mladost gospođo, nije na prodaju!
/Obje se smiju/ ha ha ha (naš prevod)

O radu

U jedanaestoj sceni prvog čina Esterka savjetuje svog muža da ne treba da se stidi zanatskog posla, jer ne postoji častan posao koji je manje vrijedan i ovim putem se šalje važna poruka sugrađanima. Smatra da je najgore biti sposoban i čekati da se nešto loše desi:

ESTERKA: ...No ay ečo el kual lavorado kon onra se menos-presja. Dezonor es, ser sano, mansevo, tener capacidades, saver oficios buenos, y asperar de la noće a la minjana komo te va vinir la dezgrasia, o barminam, barminam, kajer alas espaldas de los parientes! O mas amargo dainda, ala karga de la gjente! Mežor la muerte mil vezes, no ajegemos para esto... (I čin, XI scena, str. 50)

ESTERKA: ...Ne postoji častan posao koji se manje cijeni. Sramota je biti zdrav, mlad, imati sposobnosti, poznavati dobre poslove i čekati od jutra do večeri da ti se desi neka nesreća, ili da Bog sačuva, da Bog sačuva, ovisiti o rodbini! Ili što je još gore, biti na teretu ljudima! Bolja je smrt hiljadu puta, zar smo do ovoga došli... (naš prevod)

Bohoreta je kroz Vitalijev lik iskazala kritiku prema Sefardima koji zbog nekih predrasuda o poslu propadaju i žive u neimaštini. Prema njenom mišljenju, u radu se nalazi spas (Prenz-Kopušar 2012: 22).

U razgovoru sa Esterkom, Linda konstatuje da bi ona sa svojom školom mogla naći i bolji posao, npr. u kancelariji, a Esterka joj odgovara na to:

ESTERKA: Fino es, ganar el pan kon onra, y nada mas! (II čin, IV scena, str. 56)

ESTERKA: Dobro je zarađivati za hljeb časno i ništa više! (naš prevod)

Kao da i ovom izjavom još jednom poručuje da nijedan posao nije manje vrijedan i da za početak nije loše raditi bilo koji posao, a naročito u kriznoj situaciji u kojoj se našla Esterka.

U sljedećem primjeru vidimo koliko Esterka duboko saosjeća sa anonimnim umjetnicama, ženama koje prave tepihe, onima za čiji posao se ne zna i koje su bijedno plaćene. Poredeći ih sa nepoznatim vojnikom koji ide u rat, objašnjava Lindi koliko je nepravedan ljudski život prema tim bezimnim umjetnicama:

ESTERKA: ...si tu tenias okazion de las ver, flakas, kon dedos adelgazados de tanto manearlos muču muču, presto komo relampagos si tu las vias sudar lazdrar i de ves en kuando komer arankar un bokado de pan moreno, estonses ya te venia y ati a huerte ke no se les sepa el nombre de estas artistas eskondidas. Porke ke no ajga abašo de kada tapet el nombre de su tešidera? Un artiklo en la gazeta tiene el nombre del eskritor, kuadros de pintores no se kere ni dičo. I no es esto tuerto? (II čin, IV scena, str. 55)

ESTERKA: ...da si ti imala priliku da ih vidiš, mršave, tananih prstiju od tolikih pokreta, puno, puno i brzo poput blijeska munje, da si ih ti mogla vidjeti izmučene, ponekad jedu, zgrabe komad crnog kruha, i tebi bi smetalo što se ne znaju imena ovih skrivenih umjetnica. Zašto na poledini svakog tepiha ne stoji ime njegove tkalje. Članak u službenom vjesniku ima ime svoga autora, da ne govorim o slikama. Zar to nije greška? (prevod preuzet iz Prenz-Kopušar 2016: 8)

U narednoj sceni Linda govori Esterki kako bi ona na njenom mjestu reagovala tako što bi izbacila iz radnje gospođu Aseo, koja poslije tolikog premišljanja na kraju nije kupila ništa. Esterka joj onda pojašnjava da je strpljenje ključ uspjeha u trgovanju i kako joj je to pomoglo da pročita šta njena klijentica zapravo želi:

ESTERKA: Eh mi kerida, kale tener pasensia! Si komo pensas tu era, no avia merkansia. La persona ke esta en el komerčo kale ke tenga pasensia de angjelo! En el ečo se ambeza mučo, se konose el karakter de kada uno, kuantu vale la persona entera. Ves Linda kuando entro esta senjora, del paso ke izo, del ožada ke ečo, jo supe en su momento ke no va merkar nada! Mozotros huemos en una klasa, y siempre me tuvo selo, porke jo ambezava mežor ke ea, agora vino komo si vinsia la guera, a mostrarme ke ea es rika, y yo kale ke lavore. Yo je intendi loke pensa komo si tenia la frente de vidre –le meldi loke pensa. (II čin, VI scena, str. 59)

ESTERKA: Eh, draga moja, mora se biti strpljiv! Kada bi bilo kako ti misliš ne bi ni bilo trgovine. Osoba koja je u trgovini mora imati strpljenje anđela! Na poslu se nauči puno, upoznaju se karakteri, koliko vrijedi osoba u cijelosti. Vidiš, Linda, kada je ušla ova osoba, korak kojim je zakoračila, način na koji je uputila pogled, u tom sam trenutku znala da neće ništa kupiti! Išle smo na časove zajedno, uvijek je na mene bila ljubomorna jer sam ja bolje od nje učila, sada je došla kao da je dobila rat, da mi pokaže kako je bogata, a ja moram raditi. Shvatila sam šta je mislila, kao da joj je čelo stakleno, pročitala sam njene misli. (prevod preuzet iz Prenz-Kopušar 2016: 8)

O braku

U razgovoru sa Lindom, baka se prisjeća koliko teških trenutaka u braku je podnijela slušajući melodiju santora. Jasno je da je ona bila u nezavidnom položaju. Ne samo da je morala izvršavati obaveze po kući i brinuti o djeci, nego se uz to još morala i pokoravati svom mužu i trpjeti njega i svekrvu, pateći u tišini kao robinja:

NONA: ...Mučas oras alegres i tristes pasi en mi mansevez sintiendolo! Kuantas vezes, enkargada de kriaturas i fečos, mučo grito de tu nono de mi shuegra, me vinia montas de skapar kon la vida! Jorava, alas eskondidas... ken se ozava akešar! El mušo al lodo y lazdrando dia por dia fin alta noće, komo akea esklava ke jeva peras i mansanas...(I čin, IV scena, str. 39)

BAKA: ...Puno veselih i tužnih momenata proživjeh u mladosti, slušajući ga! Koliko puta sam, uz djecu i posao, slušajući galamu tvoga djeda i svekrve, dolazila u iskušenje da sebi oduzmem život! Plakala sam krijući se... ko se usuđivao žaliti! Šuteći u patnji dan za danom do kasno u noć, kao ona robinja što nosi kruške i jabuke... (prevod preuzet iz Prenz-Kopušar 2016: 7)

Muž se veličao u patrijarhalnom konceptu porodice koji je bio aktuelan u bakino vrijeme. Ona je na tu činjenicu ukazala narednim riječima:

NONA: ...Mi fižikja, un Dio i un marido!... (II čin, XIII scena, str. 66)

BAKA: ...Kćeri moja, jedan Bog i jedan muž!... (naš prevod)

Kako Bohoreta bilježi u *Sefardskoj ženi u Bosni* jedino su udate žene bile cijenjene u očima društva, koje je udatu ženu smatralo istinski sretnom. Imati muža kao oslonca i kao osobu koja zarađuje je nekad bilo prioritet jer se smatralo da je jedino muž pravi zaštitnik žene (prev. Nezirović 2005: 229). Ovaj način razmišljanja baka Rufkula potvrđuje savjetujući svoje unuke:

NONA: ...luke vale la mužer sin kompanjero – nada. Mis fižikas, vo lo dešo de saver, no aj nada mežor al mundo ke tener paz i amor en su kaza. (II čin, XVI scena, str. 68)

BAKA: ...šta vrijedi žena bez sapatnika - ništa. Djevojke moje, reći ću vam, nema ništa bolje na svijetu od mira i ljubavi u svojoj kući... (naš prevod)

S druge strane, mlađi likovi poput Linde i Rikice imaju drugačije viđenje braka. Brak se više ne smatra glavnim ciljem žene, nego kao nešto što sporedno što bi se trebalo desiti spontano. Upoznajući se s bakom kroz razgovor, Esterkina saradnica Rikica joj kaže da je zadovoljna svojim poslom. Stiče se utisak da je njoj posao prioritet. Baka se prisjeća da su nekada žene u tim godinama već bile udate, dok je danas bitnije da im se nađe dobar posao nego momak:

NONA: ...oj bavonot, vino un tiempo, ke kale agurar a las mučačikas antes buen fečo ke novio...(II čin, IX scena, str. 61)

BAKA: ... danas je došlo vrijeme kad je potrebno djevojkama naći prvo dobar posao pa tek onda momka...(naš prevod)

Skoro na kraju pozorišnog djela, Lindi se dešava primjer spontane, savremene ljubavi. Na porodičnoj zabavi ona se bolje upoznaje sa Morenikovim doktorom. Saznajemo da ona ima planove za budućnost, želi da otvori dječiju kliniku i da postane pedijatar poput njega.

Međutim, kad joj doktor predloži vezu, njena prva reakcija je da se zapita šta će biti s njenom maturom, dakle ljubav joj nije prioritet. Linda kao primjer moderne djevojke želi da sama upravlja svojim životom. Ona kritikuje brak iz koristi navodeći da se nikad ne bi mogla udati za nekog bez ljubavi. Razgovarajući o braku sa Esterkom, koja očekuje klijenticu Ritu Aseo, koja se kao mlada udala za starijeg bogataša, Linda izražava svoj stav o tome:

LINDA: ...Pudo ea tragar al viežo! El Dio no me de, me parese –ma no me parese, lo se siguro, ke si me davan el bien de Rockefeller, no azia este paso, kazar sin amor! Dio ke me guarde. (II čin, IV scena, str. 57)

LINDA: Mogla je ona izabrati starca! Bože me sačuvaj, čini mi se – ma ne čini mi se, znam sigurno da kad bi nudili Rokfelerovo dobro, ne bih se odlučila na taj korak, da se udam bez ljubavi ! Sačuvaj me Bože. (naš prevod)

U narednom primjeru Linda se ponovo izjašnjava o braku iz koristi. Gospođa Rita Aseo upada u Esterkinu kuću usred zabave, zato što želi porazgovarati s njom o onom turskom kutku kojeg su već spominjale. Vitali je ljubazno poziva da im se pridruži na zabavi povodom Morenikovog ozdravljenja. Gospođa Aseo rado pristane na to jer je ona uvijek sama, a porodične zabave je baš raduju. Potom doktor iznosi Lindi svoje utisak da ta gospođa ne djeluje baš zadovoljna svojim životom, na šta mu Linda uzvratiti da joj nije niko kriv što se udala za starca. Doktor pita Lindu zar ne bi i ona pošla za nekog milionera kada bi joj se ukazala prilika, a ona mu objašnjava:

LINDA: /Kon energia/ No me de el Dio ni me traiga. Ve senjor doktor, jo kon Esterka peleo mučo, me agrada azerla araviar aun kontodo ea me es el typo ideal de una muđer. Ea supo tanto sufrir, i vensio porke kižo amo, i oj no se tokava no se por ke senjora. (III čin, X scena, str. 87)

LINDA: /energično/ Sačuvaj me Bože i sakloni. Gledajte gospodine doktore, ja se mnogo svađam sa Esterkom, zabavlja me kad je ljutim ali čak i uprkos svemu tome ona je za mene idealan tip žene. Toliko je propatila i prevazišla sve jer je htjela ljubav, i danas se ne bi mijenjala ni sa kakvom gospođom. (naš prevod)

Ubrzo nakon dolaska, gospođa Rita zahtijeva od Esterke da joj smjesta pokaže materijale ili će otići u drugu radnju. Nakon što su svi prisutni primijetili neprijatnu atmosferu koja se stvorila gospođinim dolaskom i njenim neprimjerenim ponašanjem, Lindi pada na pamet kako bi pjesmom mogla ublažiti tu situaciju. Linda i Riki pjevaju kantiku koja govori o djevojci kojoj su našli

bogatog starca, ali ona se pita šta joj vrijedi to bogatstvo ako nema koga da voli, i razmišlja da će, ako se ikada bude udavala, to biti samo za nekoga koga ona voli.

Linda je ovom pjesmom dala dobru lekciju gospođi, koja zamišljeno nakon otpjevane pjesme i sama zaključuje:

Sñ. ASEO: ...no kale ser milionera para tener kontentes! (III čin, X scena, str. 88)

GOSPOĐA ASEO: ...Za sreću nije dovoljno biti milionerka! (naš prevod)

O starosti

Poznato je da su sefardske žene prihvatale starost kao najprirodniju stvar koje se ne treba bojati (prev. Nezirović 2005: 233). Tako i Esterka starost posmatra kao nešto sasvim prirodno i normalno. Kada Vitali upita Esterku zar joj ne smeta što stari, ona mu odgovara da je to prirodno i da kao takvo treba biti prihvaćeno spokojno zato što svako doba ima svoje radosti i svoj sklad, samo ih treba pronaći:

VITALI: I no te peza a ti ke te se van los anjos?

ESTERKA: Barminam! Te viene ati ke viene la tardada del dia i duspues la noće?

VITALI: Esto es la natura, la mas natural.

ESTERKA: I la viežes de la mužer por esteso! (III čin, IV scena, str. 75)

VITALI: A tebi ne smeta što prolaze godine?

ESTERKA: Pobogu! Zar tebi smeta što pada večer i dolazi noć?

VITALI: To je prirodno, nešto najprirodnije.

ESTERKA: Kao i starost žene! (naš prevod)

Slatko u sefardskoj kulturi

Što se tiče važnosti slatka u sefardskoj kulturi, ono je bilo važnije čak i od hljeba. Slatko je prvo što se posluživalo gostima (prev. Nezirović 2005: 117). O tome svjedoče i scene kada baka i Esterka obavezno iznose slatko svojim gostima.

Na porodičnoj zabavi kod Esterke, Linda na šaljiv način daje do znanja Esterki i ostalim gostima da bi ona htjela probati slatko koje se nalazi na stolu. Esterka je pita zašto je tako vesela, a Linda joj objašnjava:

LINDA: /Linda ke todo el tiempo fikso, la mirada en el tavolin/. Jo la verdat ke te diga, esto mirando el dulce. Tiene ansina una posicio interesante en la tabla! /Rien todos/ (III čin, VIII scena, str. 79)

LINDA: /Linda koja je cijelo vrijeme imala pogled uperen ka stolu/ Pravo da ti kažem, gledam u slatko. Ima zanimljivu poziciju na stolu! /Svi se smiju/. (naš prevod)

Završna scena

Kraj djela prikazuje pravi duh sefarskog načina života gdje se gosti vesele pjevajući romanse, dok u pozadini svira melodija santora. Može se zaključiti da je pjevanje bilo duboko ukorijenjeno u njihovoj tradiciji i da se pjevalo u raznim prilikama. Prisjećajući se jedne kantike koju mu je baka pjevala kad je bio mali, ujak Haimo insistira da Linda i Rikica pjevaju romanse i da time pokažu kako zabave uveseljavaju narod. Porodična zabava završava se harmoničnom atmosferom, a drama stihovima koji nose važnu poruku ohrabrenja za tadašnje stanovništvo:

Si se bive kale sufrir

Si no se sofri no es bivir

Si vienen dias de amargar

El kante aze todo ulvidar. (III čin, X scena, str. 90)

Ako se živi mora i da se pati

Ako se ne pati onda to život nije

Ako dođu dani teškoća

Pjesma će učiniti da se zaborave. (prevod preuzet iz Nezirović 1992: 513)

6. ZAKLJUČAK

U ovom radu govorili smo o Lauri Papo Bohoreti, jednoj od najvažnijih čuvarica sefardske kulture na ovim prostorima. Zahvaljujući njoj, današnji čitaoci imaju priliku čitati o kulturi koja je vijekovima egzistirala na našim prostorima, uporedo sa kulturom ovdašnjeg stanovništva.

Ono što smo mogli zaključiti kroz analizu njene drame *Esterka* je, da je ona, pored zalaganja za očuvanje svog maternjeg jezika i tradicije, isto tako smatrala važnim da sefardska žena treba da se obrazuje kako bi išla u korak sa modernim evropskim tendencijama iz tog perioda. Smatrala je da se buduće generacije žena trebaju prilagoditi novoj eri i biti ekonomski samostalne, pritom ne zaboravljajući svoje korijene. Ženski likovi iz ovog djela izborile su se za svoja prava i počele da same odlučuju o nekim važnim pitanjima u svom životu, poput rada, obrazovanja i braka. Njihov identitet više nije bio vezan za muža u toj mjeri da nemaju slobodu djelovanja i izražavanja, kao što je to bilo prisutno kod starijih žena u sefardskoj zajednici.

Kada je riječ o tradicionalnoj sefardskoj književnosti, prikazali smo različite vrste kroz definicije i primjere, te uvidjeli ogromnu ulogu starijih žena u čuvanju i prenošenju tradicionalne sefardske književnosti i mudrosti.

POPIS LITERATURE

1. Čampara, E. (1967) Laura Papo Bohoreta. U: Glesinger L., Ivanji I., Levi A., Levental Z., eds. *Jevrejski almanah 1965-1967*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, str. 136-144. Datum pristupa: 29.01.2023. <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/582>

2. Fida, S. (2013) *Doprinis sefardskih Jevreja u Bosni za kulturu, jezik, i literaturu u BIH*. Diplomski rad. Beč: Fakultet za filološke i kulturološke studije. Datum pristupa: 16.03.2023. <https://services.phaidra.univie.ac.at/api/object/o:1296189/get>

3. Kamhi, D. (2017) *Odnos Laure Papo - Bohorete prema društveno-političkim kretanjima između dva svjetska rata*. Jevrejski glas - separat, 74, str. 1-8. Datum pristupa: 17.03.2023. <https://www.jevrejskadigitalnabiblioteka.rs/handle/123456789/1237>

4. Koch, M. (2020) Kulturni transfer kao šansa za očuvanje sećanja na sarajevske Sefarde. Drame Laure Papo Bohorete (1891–1942). U: Malczak, L., Abrasowicz, G., eds. *Od mobilnosti do interakcije. Dramsko pismo i kazalište u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj, na Kosovu, u Makedoniji, Sloveniji i Srbiji*. Katowice: Odsjek za izdavačku djelatnost Univerziteta Šleske, str. 19-31. Datum pristupa: 18.03.2023.

https://www.wydawnictwo.us.edu.pl/sites/wydawnictwo.us.edu.pl/files/wus_2020_od_mobilnost_i_do_interakcije_ebook.pdf

5. Kotarski, M. (2017) *Lengua y cultura de los sefardíes – por las vías de los sefardíes a través de Sarajevo y Dubrovnik*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu. Datum pristupa: 16.03.2023. <http://darhiv.ffzg.unizg.hr/id/eprint/10866/1/marija.PDF>

6. Kovačević, N. (2014) *El mundo sefardí en la obra de Laura Papo y el lugar de la mujer en él*. Doktorska disertacija. Granada: Universidad de Granada, Facultad de Filosofía y Letras. Datum pristupa: 15.07.2020.

<https://digibug.ugr.es/bitstream/handle/10481/35123/24328698.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

7. Nezirović, M. (1992), *Jevrejsko-španjolska književnost*. Sarajevo: Svjetlost.

8. Ovadija, R. (2011) *Laura Papo Bohoreta (1891.-1942.)*. Behar: časopis za kulturu i društvena pitanja, 19/20 (98), str. 26-27. Datum pristupa: 18.03.2023. <https://www.scribd.com/document/53199373/Behar-br-98>

9. Papo Bohoreta, L. (2005) *Sefardska žena u Bosni*. Preveo Muhamed Nezirović. Sarajevo: Connectum.

10. Papo, E. (2010) *Entre la modernidad y la tradición, el feminismo y la patriarquia: Vida y obra de Laura Papo "Bohoreta", primera dramaturga en lengua judeo-española*. Neue Romania, 40 (10), str. 97-117. Datum pristupa: 27.02.2023.

https://www.academia.edu/1104755/Eliezer_Papo_Entre_la_modernidad_y_la_tradici%C3%B3n_el_feminismo_y_la_patriarquia_Vida_y_obra_de_Laura_Papo_Bohoreta_primera_dramaturga

en_lengua_judeo_espa%C3%B1ola_Spanish_Between_Modernity_and_Tradition_Feminism_and_Partirarchy_Neue_Romania_40_2010_pp_97_117

11. Papo Bohoreta, L. (2016) *Rukopisi Laura Papo Bohoreta, knjiga 2*. Knjigu priredili Sejdalija Gušić, Edina Spahić, Cecilia Prenz Kopušar. Sarajevo: Historijski arhiv; Filozofski fakultet.

12. Podgora, L. (1998) *Razvoj sefardske književnosti u BiH*. *Bosniaca*, 3 (3), str. 110–112. Datum pristupa: 29.01.2023.

<https://bosniaca.nub.ba/index.php/bosniaca/article/download/332/332>

13. Prenz-Kopušar, A. C. (2012) *Esterka de Laura Papo Bohoreta: drama en tres actos en judeoespañol de la comunidad sefardí de Bosnia*. La Plata: Universidad Nacional de La Plata: Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación; Sarajevo: Historijski arhiv. Datum pristupa: 04.07.2020. <http://bibliotecaorbistertius.fahce.unlp.edu.ar/06.Prenz>

14. Prenz-Kopušar, A. C. (2014) *Dramaturgia de la cotidianidad en la obra de Laura Papo Bohoreta*. *Verba Hispanica*, 22 (1), str. 151–161. Datum pristupa: 29.01.2023. <https://journals.uni-lj.si/VerbaHispanica/article/view/2957/2610>

15. Prenz-Kopušar, A. C. (2016) Ženski portreti u socijalnim dramama Laure Papo Bohoreta. U: *Rukopisi Laura Papo Bohoreta, knjiga 2*. Sarajevo: Historijski arhiv; Filozofski fakultet, str. 4-14.

16. Prenz-Kopušar, A. C., Spahić, E. (2022) *Bosanski Sefardi u djelima Laure Papo Bohorete*. *DHS*, 4 (21), str. 103-116. Datum pristupa: 16.03.2023. http://untz.ba/wp-content/uploads/2023/02/DHS-br21-Drustvene_i_humanisticke_studije_FF_decembar2022.pdf

17. Sarajlić-Slavnić, T. (2019) Laura Papo Bohoreta. U: Šehabović, Š., ed. *Omaž BiH ženama od značaja i njihovim dostignućima*. Sarajevo: Fondacija CURE, str. 6-10. Datum pristupa: 17.03.2023. <https://www.ceeol.com/search/gray-literature-detail?id=844657>

18. Spahić, E. (2017) Život posvećen bosanskim Sefardima. U: *Rukopisi Laura Papo Bohoreta, knjiga 3*. Sarajevo: Historijski arhiv; Filozofski fakultet, str. 8-12.

19. Spahić, E. (2020) *Sefardska poslovice u Sefardskoj ženi u Bosni Laure Papo Bohorete*. *DHS*, 1 (10), str. 147-158. Datum pristupa: 15.03.2023. <https://oaji.net/articles/2020/8977-1602156726.pdf>

20. Todorić, G. (2019) Laura Papo Bohoreta, na razmeđi tradicionalnog i modernog ženskog sefardskog pisma. U: Dražić, S., Kopicl, V., eds. *Teorijski diskursi savremene ženske kulture*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, str. 198-203. Datum pristupa: 17.03.2023.

https://www.academia.edu/44608570/Laura_Papo_Bohoreta_na_razme%C4%91i_tradicionalnog_i_modernog_%C5%BEenskog_sefardskog_pisma

21. Večerina-Tomaić, J. (22. 10. 2013). *Laura Papo Bohoreta – prva sefardska feministkinja*. *Autograf.hr*. Datum pristupa: 18.03.2023. <https://www.autograf.hr/laura-papo-bohoreta-prva-sefardska-feministkinja/a/>

22. Večerina-Tomaić, J. (2014) *Folklor u službi kazališta i kazalište u službi folklor : sefardska usmena tradicija, njezino mjesto i uloga u kazališnom književnom opusu Laure Papo Bohorete*. Doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet. Datum pristupa: 15.07.2021. https://www.academia.edu/11404441/FOLKLOR_U_SLU%C5%BDBI_KAZALI%C5%A0TA_I_KAZALI%C5%A0TE_U_SLU%C5%BDBI_FOLKLORA_SEFARDSKA_USMENA_TRADICIJA_NJEZINO_MJESTO_I_ULOGA_U_KAZALI%C5%A0NOM_KNJI%C5%BDEVNOM_OPUSU_LAURE_PAPO_BOHORETE
23. Večerina-Tomaić, J. (2017) The efforts of Laura Papo Bohoreta in preserving the Judeo-Spanish language. U: Filipović J. i Vučo J., eds. *Minority languages in education and language learning: challenges and new perspectives*. Beograd: Filološki Fakultet u Beogradu, str. 467-480. Datum pristupa: 15.07.2021. http://doi.fil.bg.ac.rs/pdf/eb_ser/fid/2017/fid-2017-7-ch28.pdf
24. Večerina Tomaić, J. (2017) *Laura Papo Bohoreta, en el confín de mundos, culturas y lenguas*. Berlin: Editorial académica española. Datum pristupa: 20.02.2023. https://www.academia.edu/34895812/Laura_Papo_Bohoreta_en_el_conf%C3%ADn_de_mundos_culturas_y_lenguas_pdf